

UDK 949.71 »19« : 329.15
Izvorni znanstveni članak

O nekim vojno-političkim zbivanjima u Rijeci ljeti 1943. godine u svjetlosti odnosa KP Hrvatske i KP Italije*

MLADEN PLOVANIĆ
Zagreb, SRH, SFRJ

Odnosi KP Hrvatske (KPH) i KP Italije (KPI) u ratnom razdoblju, pogotovu 1943. i nekoliko narednih godina bili su opterećeni nekim razilaženjima u pitanjima sadržaja i ciljeva oslobodilačke borbe vođene na području Istarskog poluotoka. Bit tih razilaženja proizlazila je iz činjenice što je Istarski poluotok, uključujući i Rijeku (grad na desnoj obali Rječine), bio od 1920. odnosno 1924. godine¹ sastavni dio talijanskog državnog teritorija, na kojem je — prema normama Kominterne (KI) — trebala i imala pravo djelovati kompartija dotične države, a u našem primjeru je to bila KPI. S obzirom na to da su KPH i KP Slovenije (KPS) —

* Neka od ovdje naznačenih zbivanja i pitanja opisivali su razni autori, koje smo u bilješkama i naznačili. Najšire i temeljitije se na ta pitanja osvrnuo *Radule Butorović* u poznatom djelu »Sušak i Rijeka u NOB« (Rijeka 1975) opisujući ih u kontekstu razvitka NOB na području tadašnje Rijeke. Mi smo, u ovom radu, težili da se — i sa stanovitih kritičkih gledišta — osvrnemo na ista pitanja, ali u kontekstu različitih gledišta KPI i KPH na neka bitna pitanja oslobodilačke borbe na području zapadno od rapalske granice, koristeći se pri tom i rezultatima novijih istraživanja. Uvodno ističemo da su o pitanjima odnosa KPI i KPH odnosno KPS pisali i: *Mario Mikolić*, Komunistička partija Jugoslavije i Komunistička partija Italije, u odnosu na NOP u Istri, *Časopis za suvremenu povijest* 1, 1975; *Metod Mikuž*, Boji Komunistične partije Jugoslavije za zahodne meje od 1941. do 1945, *Zgodovinski časopis*, XII/XIII—1958/59. Mikolić se, međutim, ograničio na sporno pitanje na području Istre, a Mikuž NR Slovenije odnosno Slovenskog primorja.

¹ U Rapallu je 1920. godine potpisan poznati »Rapallski ugovor«, po kojem je grad postao »Slobodna riječka država«, a cijeli je Istarski poluotok postao talijansko državno područje. U Rimu je 1924. godine potpisan ugovor između Kraljevine Italije i SHS, po kojem je tadašnja »Slobodna riječka država« priključena Italiji, pa je tako državna jugoslavensko-talijanska granica na području Rijeke bila rječica Rječina. Na ušću Rječine u more, na njezinoj lijevoj obali, bio je grad Sušak, dakle — na jugoslavenskom, a na desnoj obali Rječine, odnosno Mrtvog kanala, grad Rijeka na talijanskom državnom teritoriju. Kasnije, nakon oslobođenja (1947. godine) oba su grada spojena u jedinstveno gradsko područje pod imenom Rijeka (više dotadašnja dva grada nije dijelila državna granica). U vrijeme kada su se odvijali događaji koje opisujemo još su uvijek postojala dva grada s dvije gradske uprave (Rijeka i Sušak), pa se u našem tekstu pod nazivom Rijeka razumijeva samo dio danas jedinstvenog grada, tj. onaj koji je bio na desnoj obali Rječine odnosno Mrtvog kanala.

dosljedno provodeći stratešku koncepciju KPJ i druga Tita — već 1941. godine usmjerile svoju djelatnost i na rapalskim ugovorom otrgnute dijelove nacionalnih teritorija Hrvatske i Slovenije (Istra, Rijeka, Slovensko primorje), razumljivo je da je time zanemareno značenje i važnost spomenute norme KI.

Talijanska KP nije u prvim ratnim godinama (1939—1942) bila u mogućnosti organiziranije i sustavnije djelovati na širem području Istre, a pogotovo u Rijeci, jer tu (u Rijeci) nije imala organizacija koje bi bile sposobne i spremne uspješno pokrenuti masovniju antifašističku akciju.² Uz to, ti članovi KPI nisu imali čvršćih, organiziranijih i redovitijih veza sa svojim rukovodstvima, pa su se — bez jasnijih uputa — teško snalazili i odlučivali na poduzimanje konkretnijih oblika antifašističke djelatnosti, ni samostalno ni zajedno s pripadnicima KPH odnosno KPS.

Mi ćemo se u ovom razmatranju pretežno orijentirati na neka u naslovu naznačena pitanja koja su se ispoljavala u Rijeci, dakako, i sa stanovitim lokalnim osobitostima, pogotovu nacionalnim, što su se pojavile naročito 1943. godine. Razumljivo je da se ta »pitanja« ne pojavljuju slučajno upravo tada, pa je korisno osvrnuti se i na bitne značajke vojno-političkih zbivanja što su zahvaćala i tadašnju Rijeku. Pri tom imamo u vidu da unatoč svim lokalnim (riječkim) osobitostima, naznačena pitanja imaju mnogo šire značenje (odnos KPJ i KPI u to doba uopće; odnos rukovodstva talijanskog pokreta otpora prema našem NOB, njegovim zadacima i ciljevima; pitanje buduće granice između Jugoslavije i Italije; interesi velikih sila u tim graničnim balkansko-apseninskim predjelima i sl.). Prema tome je i »riječko pitanje« potrebno i istraživati i ocjenjivati u kontekstu takva, dakle — znatno šireg značenja, što je autor ovog napisa imao u vidu. Uostalom, mnoge tadašnje proturječnosti, od kojih smo prethodno naznačili samo najvažnije, upravo su u Rijeci bile vrlo izražene, znatno više nego u većem dijelu hrvatske Istre.

Obaranje Mussolinija (25. srpnja 1943. godine) bilo je značajna prekretnica u aktiviranju antifašističke djelatnosti i talijanskih građanskih i, naročito, radničkih partija, pogotovo komunističke. Nedugo zatim je u Rijeci osnovan »Comitato politico Citadino« — (CPC) — u kojem su bili najutjecajniji činilac sljedbenici talijanske Demokršćanske stranke. Bili su to začeci organiziranog pokreta otpora u Rijeci, kao sastavnog dijela isto takva pokreta na talijanskom državnom području.³ Ovdje, u

² Istraživanju djelatnosti KPI na riječkom području neposredno u doratno doba, pristupilo se temeljitije tek posljednjih godina. Navodimo poznatije radove: *Luciano Giuricin*, Radnički i komunistički pokret u Rijeci od 1924. do 1941. godine, objavljen u: Radnički pokret na riječkom području 1918—1941, Rijeka 1982, str. 59—112; *Luciano Giuricin* i *Ivo Kovačić*, Dva dokumenta o djelovanju članova KP Italije u Rijeci 1940—1941, *Historija*, 4/1981, *Mladen Plovanić*, Rigoletto Martini, član CK KP Italije u Sušaku 1940/41 (rad je pripremljen za tisak u riječkom mjesečniku *Argomenti* i bit će objavljen ove godine).

³ Poznato je da su neke talijanske partije (Stranka akcije, Demokršćanska, Liberalna, Socijalistička i Komunistička) sklopile 1943. godine sporazum o zajedničkom djelovanju za obaranje fašističkog režima u Italiji i borbu protiv njemačkih okupatora. One su, dakle, bile pokretači i nosioci talijanskog pokreta otpora (»Movimento di Liberazione« ili, češće u talijanskoj literaturi primjenjivan izraz »Resistenza«), a njihova se djelatnost odvijala u okviru i pod rukovodstvom »Comitato di Liberazione Nazionale« — »CLN« — tj. »Narodnooslobodilački komitet«.

Rijeci, u tom je »pokretu« prevladavao utjecaj demokršćana što će u daljnjem djelovanju CPC (kasnije će postati CLN) imati izuzetno značenje, prije svega za odnose s našim NOB, a ne manje, i za naglašeno podržavanje aneksionističke politike talijanskih imperijalističkih odnosno iredentističkih krugova.⁴

Dakako, ni građanski antifašistički pokret (talijanskih nacionalnih odnosno državnopravnih obilježja) nije započeo tek 25. srpnja, kao što ni utjecaj KPI nije u Rijeci bio do tada nepoznat. Historijat jednog i drugog djelovanja zahtijeva znatno više prostora, a s obzirom na sadržaj našeg rada, ovdje pripominjemo da je Matteo Gržin Silvio (o njemu više u nastavku), inače član KPS, pisao 14. srpnja 1943. godine u svom izvještaju i o svojem djelovanju u tadašnjoj riječkoj tvornici torpeda, koje je znatnim dijelom bilo u skladu s gledištima KPI. (Iako u izvještaju nije naznačeno, po sadržaju se može zaključiti da je bio namijenjen nekom rukovodiocu KPH.) Naime, Gržin je, između ostalog, naveo da »nacionalna oslobodilačka borba važna je tu (u Rijeci, M. P.) samo za hrvatsko i slovenačko stanovništvo. Proletariat u Rijeci je u većini talijanski ili italijaniziran a ima malo bilo koje nacionalne svijesti. Stoga su naše veze s vama (misli na veze s KPH, nap. M.P.) u nacionalnom pogledu vrlo labave«. U nastavku je istakao da bi bilo korisno povezati se s Trstom odakle da već dobivaju štampu, iako nemaju »službenih« veza s KPI. Dodaje da je to potrebno i »pogotovo jer su si problemi Trsta i Rijeke u nacionalnom pogledu vrlo slični«.⁵

S takvim gledištima, koja — kada su u pitanju nacionalni osjećaji većine Riječana — nisu bila bez osnove, susretat ćemo se i u nastavku ovog rada, a pogotovu u razdoblju nakon obaranja Mussolinija.

Čini nam se da je upravo Gržin znatno pridonio dolasku u Rijeku Ermana Solierija, člana tršćanskog rukovodstva KPI, težeći da se učvrsti veza s KPI kao partijom koja je »nadležna« i za djelovanje komunista u Rijeci. Tako je, po našoj ocjeni, i nastalo tzv. »pitanje Rijeke« (dakle, pitanje partijske nadležnosti u Rijeci), iako ono nije umjetno stvoreno, već je proizlazilo iz spomenute postavke KI.

Rukovodstva talijanske KP intenzivno su pratila pad Mussolinija i događaje u Italiji nakon toga, podešavajući svoje stavove, odluke i djelovanje novonastaloj situaciji. Za naše je razmatranje korisno osvrnuti se i na »Povjerljivu okružnicu« što ju je neutvrđeni Komitet KPI uputio svojim članovima nakon 25. srpnja, a čiji je primjerak dopremljen i u Rijeku.⁶

⁴ Autor je ovog napisa temeljitije istraživao djelovanje kontrarevolucionarnih snaga u Rijeci, naročito za razdoblje od 1943 (pad Mussolinija) do 1947 (potpisivanje mirovnih ugovora u Parizu). Koristeći se raspoloživom građom (u arhivu RSUP-SRH; u Arhivu Instituta za historiju radničkog pokreta Hrvatske [AIHRPH] u Zagrebu, fondovi — KP iz doba rata, »Neprijateljska građa« i drugi; u Historijskom arhivu Rijeke, fondovi — KPH, »Kvarnerska prefektura« i »Kvestura Rijeke«; razne edicije talijanske poslijeratne povijesne publicistike) autor priprema opširniji prikaz naznačene djelatnosti, i u njemu i riječkog CLN. Sva raspoloživa građa (izvještaji, elaborati, literatura i sl.) upućuje na nepobitan zaključak da su demokršćani imali u riječkom CLN prevladavajući utjecaj, i to u čitavom razdoblju njegova postojanja, dakle — od srpnja 1943. do kraja 1946. god.

⁵ Fond KP-270/534.

⁶ Isto, KP-290/456. Raspoloživi je primjerak prijevod na hrvatski jezik i nosi oznaku »juli 1943«.

U »okružnici« je dana kraća ocjena nastalog stanja, za koje je navedeno: da je nejasno; da je započela likvidacija fašizma, ali da je daleko od toga da bi bila potpuna; da je otvoreno pitanje budućnosti zemlje; da treba riješiti problem rata i sl. S tim u vezi, nastavlja se u okružnici, talijanske komuniste očekuju veći zadaci i veća borba, zatim odlučnost, smionost i čvrsta partijska disciplina. Posebno je zanimljiv nastavak okružnice u kojem je navedeno i ovo: »Rješenje fašističke krize, koje je dala monarhija, a pomoću vojničke diktature, pušta svim antifašistima otvoren put u sudjelovanju kod formiranja upravnih krugova svih masovnih organizacija, kao što su sindikati, pripomoćne ustanove, dopolavoro itd. Drugovi moraju masovno sudjelovati u novom uređivanju masovnih organizacija i dati im onu životnu snagu koja im je potrebna da izvrše svoju funkciju, bilo za šticećenje interesa radnika, bilo za kolektivnu organizaciju rasonode i tjelesnog odgoja, stvari koje fašizam nije htio ni mogao učiniti, nego samo formalno.«

U nastavku se objašnjava zadaća komunista u klasnom osvješćavanju radnika i potrebi upornije borbe s klasnog stanovišta, pa se neposredne zadaće razrađuju u sedam točaka. Naglašava se u svim točkama potreba aktivnog uključivanja radnika u sindikalne i druge organizacije i njihov utjecaj u pravcu istaknutije uloge radnika u rješavanju svojih (radničkih) pitanja, uz ostalo i primjenom demokratskog (izbornog) postupka u osnivanju različitih radničkih organizacija, pa čak i »tvorničkih savjeta«.

U okružnici su istaknuta i neka bitnija pitanja organizacijskog značenja. Naznačeno je da KP mora ostati tajna organizacija, ali da treba »iskoristiti« nove antifašističke snage, i intenzivno djelovati u pravcu jačanja suradnje i jedinstva akcije s drugim strankama Narodne antifašističke fronte. To je objašnjeno riječima: »Mi ostajemo ono što jesmo, ali to ostajemo u nama.«

Zanimljive su i upute za djelovanje talijanskih komunista u »Narodnoj Antifašističkoj Fronti«, u kojima se ističe da treba propagirati pitanje mira, koji je nova vlada prešutno obećala. Naglašava se da treba zahtijevati mir »odmah i po svaku cijenu«, jer Italija nije kadra nastavljati rat, pa da narod, manifestiranjem želja za mir, može pomoći novoj vladi u svladavanju prepreka.

Pri kraju okružnice ponovljeni su i naglašeni zadaci komunista u novonastaloj situaciji, pa je istaknuto i to da komunisti treba da budu birani u različite uprave, društva i organizacije, da bi tu mogli »izvršiti ulogu upravljača i zadobiti povjerenje radnih masa«. Za sve to, završava se okružnica, treba primati nove članove u KPI.⁷

Ovdje smo se šire osvrnuli na navedenu okružnicu već i zbog toga što je ona bila i osnovna smjernica za rad Ermana Solierija »Marina« u Rijeci, kojega je tršćansko rukovodstvo KPI u nju uputilo potkraj srpnja 1943. godine, dakako, imajući u vidu da u Rijeci već djeluje KPH odnosno organizacija NOB.

Zašto se E. Solieri⁸ pojavljuje u Rijeci nedugo nakon obaranja Mussolinija? Čini nam se prihvatljiv zaključak da je u tršćanskom regionalnom

⁷ Isto.

⁸ Ermano Solieri »Marino« rođen je u Trstu 1910. godine, gdje je i živio. Član KPI bio je od 1932. godine, nakon čega je, zbog djelovanja u redovima KPI, bio suđen

rukovodstvu KPI tek tada ocijenjeno kako je moguće i potrebno da talijanska KP djeluje i u Rijeci, ali organiziranije i sustavnije nego do tada. Pitanje, ipak, ostavljamo otvorenim.

Prema tome, Mussolinijev pad bio je značajan poticaj intenzivnijem djelovanju i talijanskih građanskih i radničkih partija, pa se, istodobno s osnivanjem građanskog CPC, pojavljuje potkraj srpnja u Rijeci i predstavnik KPI. Njegov će boravak narednih četrdesetak dana unijeti nemalo nejasnoća i nesuglasice s lokalnim rukovodiocima KPH, u što će se kasnije uključiti i CK KPH.

U Rijeku je došao, kako smo naveli, potkraj srpnja. Iako ima još uvijek nepoznanica o razlozima njegova dolaska, sigurno je da je u Rijeku poslan u ime KPI i na područje što je — po stanovištu KPI — bilo u njezinoj »partijskoj« nadležnosti. U svojem izvještaju od 18. rujna 1943. godine, Solieri je svoje zadaće u Rijeci ovako opisao:

»Sav rad trebao je da se razvije prema direktivama tajnih okružnica K.P.I. (juli i april 1943).⁹ Trebalo je započeti sa osnivanjem unutarnjih tvorničkih komisija (»Commissioni interne di fabbrica«). Trebalo je okupiti sve antifašiste i osnovati 'Nacionalnu Frontu Akcije' (»Fronte Nazionale d'Azione«) pod kontrolom KPI; trebalo je stvoriti štampu (prvi broj 'Lavoratore', štampan ciklostilom, izašao je redovito); trebalo je raspačavati i umnožavati 'L Unita',¹⁰ organizirati crvenu pomoć, brinuti se za omladinske i ženske organizacije. Prilozi su se trebali podijeliti na sljedeći način: crvena pomoć, štampa, potrebe mjesne organizacije, prilozi 'L' Unita', pomoć partizanima (tehnički materijal, lijekovi i razno) i fond za KPI.«¹¹

To su, dakle, bili osnovni zadaci Solierija pri dolasku u Rijeku. Međutim, za potpunije razumijevanje tih zadataka korisno je podsjetiti i na dodatna objašnjenja koja je dao u nastavku spomenutoga svojeg izvještaja, a koja glase:

»Mišljenja KPI koju sam ja predstavljao (a koja su mi bila rečena preko funkcionera X¹² bila su sljedeća: 1) Rijeka, s obzirom na odgoj, običaje i način života, nastanjena je većim dijelom talijanskom etničkom grupom, sa jakom hrvatskom manjinom; 2) grad potpada pod Italiju, stoga bi KPI imala veću mogućnost da razvija rad u potpunosti i da prodre dublje nego što je to bilo moguće KPH i to zbog sljedećih razloga: a) radeći sa KPI moglo se najviše biti optuženo da se pripada ilegalnoj organizaciji, koja je bila na putu da postane legalna i b) iako partizanski

na različite kazne. (Usp. *Luciano Giuricin*, Racontano i protagonisti, Rijeka 1983. Autor je objavio, na talijanskom jeziku, zapise Solierija o njegovu djelovanju u Rijeci i šire, u drugoj polovici 1943. godine. Na te ćemo se zapise u nastavku često pozivati.)

⁹ »Travanjsku okružnicu« nismo pronašli, a na »srpanjsku« (usp. nap. 4) se u ovom radu osvrćemo na više mjesta.

¹⁰ »L' Unita« je bilo glasilo KPI i u Rijeci su se pojedini primjerci češće pojavljivali, čak i na načine koji su i danas neistraženi. Stoviše, pojedini primjerci dopirali su i u neke talijanske vojne jedinice u Hrvatskom primorju (npr. Ledenice, Sv. Jelena), a donosili su ih iz Italije talijanski vojnici, vraćajući se s povremenih dopusta.

¹¹ AIHRPH, KP-27/1689.

¹² »Funkcionar X« očito je dao Marinu upute u Trstu. Nismo uspjeli utvrditi tko je to bio. Prema usmenom kazivanju L. Giuricina, bio je to sekretar Tršćanske federacije KPI.

pokret uživa potpunu simpatiju radnika, veliki dio masa bio je spremniji da se organizira u KPI, slijedeći svoju tradiciju. Poteškoća za organizirati se u KPH bila je ta, što je drug bio izložen opasnosti da ga se optuži kao buntovnika ('ribelle') a ne kao komunista (to nije isključivalo prelaz u partizanske redove svih kompromitiranih drugova ili drugova koji se nalaze u opasnosti). [...] Stoga je bilo logično da bi KPI vodila organizaciju na Rijeci i da bi drugarica Ranka¹³ prešla pod KPI, kao predstavnik hrvatske manjine.« Za naše bi razmatranje bilo korisno raspolagati i službenim dokumentima rukovodstva KPI iz kojih su proizlazile i upute što ih je Solieri primio prije polaska iz Trsta u Rijeku. Te dokumente, međutim, nismo pronašli, pa se u osvrtu na citirane navode Solierija moramo osloniti samo na sadržaj spomenutog njegova izvještaja, a posredno i na druge raspoložive dokumente.

Prema opisanim stavovima Solierija za njegov je dolazak u Rijeku bilo bitno ovo:

1. Rijeka je grad na talijanskom državnom teritoriju, i prema tome je »u nadležnosti« KP Italije;
2. Rijeka je u većini nastanjena talijanskom etničkom grupom, i u njoj je jaka »hrvatska manjina«;
3. S obzirom na promjene u Italiji (Mussolinijev pad, očekivana defašizacija odnosno demokratizacija političkog života) mogla se očekivati legalizacija djelovanja i KPI, pa je utoliko mogao biti i olakšan ili manje opasan rad talijanskih komunista;
4. Djelovanjem talijanskih komunista u KPH (u Rijeci) moglo bi ih se optužiti kao »buntovnike«, a ne kao »komuniste« (očekuje se, naime, legalizacija rada komunista), što bi njihov položaj pred legitimnim talijanskim vlastima znatno otežavalo;
5. Talijani u Rijeci bili su spremni da se organiziraju u KP Italije zbog »tradicije«. (Vjerojatno se pojam »tradicija« odnosi na razdoblje poslije 1924. godine, kada je i u Rijeci djelovala KPI, doduše u skromnim razmjerima.)¹⁴

Neprihvatljivost nekih naznačenih ocjena sasvim je očita. Ocjena o eventualnoj legalizaciji djelovanja komunista u Italiji bila je temeljena ili na pretpostavci da će savezničke trupe brzo osloboditi Italiju ili da neće doći do njemačke okupacije srednje i sjeverne Italije. Obje su se pretpostavke pokazale pogrešnim.

¹³ »Ranka« je Bukvić (sada Glažar) Ruža, koja je tada, kao član KPH, djelovala u Rijeci i bila član riječkog rukovodstva NOP odnosno KPH.

¹⁴ U t. 5 navodimo »Talijani u Rijeci« i »tradicija« djelovanja KP Italije, koristeći se, pri tom, izvještajima Solierija. Međutim, pogrešno je tvrditi da su riječki Talijani (ili »Talijani«) bili spremni uključiti se u djelovanje KP Italije, i to — zbog tradicije. Naime, u Rijeci je živjelo razmjerno malo Talijana »spremnih« da djeluju kao članovi KP Italije, a štoviše, Talijani su, u odnosu na Hrvate ili starosjedioce koji se nisu osjećali ni Hrvatima ni Talijanima, već »Riječanima« odnosno »Fiumanima«, bili u manjini. Točno je da je dio riječkih Talijana, koji su se smatrali komunistima, bio spremniji djelovati u sastavu KP Italije nego KPH, ali je teško prihvatiti tvrdnju da je to bilo zbog »tradicije«, jer je komunistički pokret u Rijeci, pod rukovodstvom KPI, bio u doratnom razdoblju tek povremeno nešto izraženiji i nije 1943. godine imao značajniju »tradiciju«. Inače, na pitanje nacionalnosti Riječana u nastavku ćemo se još osvrnuti.

Sasvim je razumljivo da Solieri, pokušavajući djelovati u Rijeci na naznačenim osnovama, nije mogao biti bezrezervno prihvaćen od riječkih aktivista NOB odnosno članova KPH. Ovdje se nećemo šire zadržavati na obrazlaganju nepovjerenja prema njemu, proizašlog i zbog tada »sumnjiva« načina dolaska iz Trsta u Rijeku. (Kasnije se utvrdilo da u tome nije bilo ništa sumnjivo.) Zadržat ćemo se, pretežno, na opisu njegova nastojanja da djeluje u Rijeci u duhu i na osnovi uputa što ih je, kako sam navodi, dobio u Trstu.

U izvještaju »Maksa«,¹⁵ pisanom 28. srpnja 1943. godine, navodi se da je u »Riko«¹⁶ došao jedan metalostrugarski radnik iz Milana s tim da organizira štrajk u Trstu i Rijeci.¹⁷ Pretpostavljamo da je bio u pitanju Solieri, jer — prema raspoloživoj arhivskoj građi — tih dana nije došao u Rijeku ni jedan predstavnik KPI iz Milana, pa je moguće da je »Makso« bio djelomično netočno obaviješten.

U izvještaju koji su pisali 30. srpnja »Mario«¹⁸ i Ranka, detaljnije se objašnjavaju zadaće »Marina«, kojega je, kako se navodi, »poslala KPI da ovdje organizira mase«. Izvještaj je zanimljiv zbog više razloga, pa ga citiramo u širim izvacima:

Uvodno, u t. 1. naznačeni su prijedlozi »Marina« da se Rijeka bolje poveže s tršćanskom organizacijom, da se organizira uzajamni rad jer da su »prilike, mentalitet a i sudbina tih gradova (Rijeka i Trst, M.P.) iste«.

U t. 2. naznačava se više različitih pitanja. Prije svega se navodi da bi u Rijeci, po prijedlogu »Marina«, trebalo osnovati »mjesni komitet pod nazivom Fronte Nazionale d'azione« (Nacionalni front akcije, M. P.) kao što postoji u Trstu. Taj komitet, navodi se u nastavku, imao bi zadatak »da diže mase, u prvom redu proletarijat, a naravno inteligenciju i buržoaziju. Na čelu pokreta bila bi Kompartija«. Pisci izvještaja navode da taj prijedlog sadrži »isto ono što smo mi i do sada radili (u Rijeci, M.P.), a što je i linija NOP, samo, pošto se ti ljudi (misli se na Riječane, M.P.) osjećaju bliže Trstu nego Sušaku, uputno je organizaciju povezati sa Trstom«. Dalje se naglašava da u Rijeci »treba naročito paziti da se ne ističe nacionalnost, nego treba se tim ljudima (Riječanima, M.P.) obraćati samo kao 'fiumanima'«.¹⁹

¹⁵ »Makso« je Božo Glažar, radnik, rodom iz Kostrene, istočni predio Sušaka. Predratni je član KPH (po nekim je podacima bio već 1940/41. član KK KPH za kotar Sušak odnosno OK KPH za Hrvatsko primorje). U NOB-u je sudjelovao od 1941. godine, djelujući u prvo vrijeme »u pozadini«, a već je u proljeće 1942. godine vojno-politički, kasnije i partijsko-politički rukovodilac u partizanskim jedinicama. Potkraj proljeća 1943. upućen je na partijsko-politički rad »u pozadinu«, pa je na početku kolovoza te godine kooptiran u OK KPH za Hrvatsko primorje. U vrijeme koje opisujemo, bio je zadužen za teren Rijeka-Sušak. Kasnije je bio član Oblasnog komiteta KPH za Istru, djelujući na raznim dužnostima pretežno u Istri. Uz ostalo, bio je i šef povjerenstva OZNA-e za Rijeku-Sušak, potom šef OZNA-e za Istru, kasnije direktor brodogradilišta »Uljanik« u Puli. God. 1948. opredijelio se za Rezoluciju IB, pa je 1949. godine ilegalno emigrirao u Mađarsku gdje je i ostao.

¹⁶ »RIKO« je oznaka za Rijeku, a često se spominje i kao sinonim raznih organizacija NOP u Rijeci. Inače je do svibnja 1943. godine »Riko« bilo i partijsko ilegalno ime Antona Kosića, aktivista KPH u Rijeci (umro poslije oslobođenja).

¹⁷ AIHRPH, KP-270/547.

¹⁸ »Mario« je Ivan Žigić.

¹⁹ Rijeka je, u talijanskom jeziku, Fiume. Otuda i citirani naziv »Fiumani«, tj. Riječani.

Zanimljiv je i nastavak izvještaja u kojem pisci naglašavaju da bi »povezivanje sa Trstom bolje odgovaralo ovdašnjim prilikama«, i to se obrazlaže time što bi se štampa (vjerojatno se misli na edicije KPI, M.P.) »mogla dobiti iz Trsta u roku od jednog dana, za razliku od štampe koja stiže iz OK KPH za Hrvatsko primorje sa zakašnjenjem od više dana, pa su i mnogi događaji koje opisuje obično već zastarjeli«.

Izuzetno je zanimljiv nastavak izvještaja u kojem se u pitanje nacionalnosti Riječana ističe kao razlog povezivanja Rijeke s Trstom, pa ga citiramo u cijelosti:

»Osim toga to bi povezivanje bilo zgodno i zbog tog pitanja nacionalnosti kojeg moramo stalno izbjegavati, i zbog čega nam je rad ovdje vrlo težak. Jer, do sada smo uspjeli obuhvatiti samo ex Jugoslavene koji se takvim i osjećaju, a ono par Talijana što imademo ti nisu uz nas kao antifašiste, već kao komuniste. Jer, moramo imati na umu da fiumani, premda su po porijeklu Slaveni, ne osjećaju to svoje porijeklo. On će možda priznati da Rijeka geografski pripada Jugoslaviji, ali kad bi mu se tumačilo njegovo slavensko porijeklo, možda se ne bi bunio ali bi ostao kod svoga mišljenja da on nije nikakva narodnost nego 'fiuman'. Takav je ovdje mentalitet i to moramo uočiti. Oni se osjećaju mnogo bliže Talijanima nego Slavenima, jer rijetko koji od njih zna da govori hrvatski jezik. Moramo razlikovati građane od sela (pisci, očito, misle na Riječane i Istrane, M.P.) jer dok je na selu fašizam ostavio vrlo plitku brazdu talijanstva, dotle je u gradu uspio da odnarodi 95% stanovništva.«

Dalje pisci izvještaja predlažu naglašenije populariziranje talijanskih oslobodilačkih pokreta u prošlosti (Garibaldi), traže brošure tiskane na talijanskom jeziku i aktiviste koji dobro govore talijanski jezik. Obrazlažu to tim da prilike u Jugoslaviji mogu Riječane zanimati »ali njih ne može to oduševiti, pošto oni taj pokret ne smatraju lično svojim (naravno, ne komunisti nego samo antifašisti). Dakle, treba nam štampa kojom bi mogli predobiti i one koji se osjećaju više Talijanima nego Slavenima.«

Pisci zaključuju izvještaj naglašenim zahtijevanjem uputa za rad u svim navedenim pitanjima, jer da je »krajnje vrijeme da se ovdje počne ozbiljno raditi«, te da se događaji odvijaju brzim tempom i da ih »iznenađuju, jer smo potpuno nespremni«.²⁰

Već 3. kolovoza izvještava Makso da mu je »Silvio«²¹ predstavio »Marina« prije 2 dana, i to kao delegata KPI, te dodaje da je donio i štampu KPI.²²

Svoja prva zapažanja o Rijeci i događajima u njoj Solieri je opisao 6. kolovoza, i o tome poslao izvještaj CK KP Hrvatske i »Tajništvu K. P.

²⁰ AIHRPH, KP-290/1454. Dokument je citirao i *Radule Butorović* u djelu: *Rijeka i Sušak* u NOB, str. 268.

²¹ »Silvio« je Mateo Gržin, tada radnik u tvornici torpeda u Rijeci. Rodom Slovenac, sudionik u španjolskom građanskom ratu odakle se vratio u 1941. godine se, kao član KP Slovenije, uključio u oslobodilački pokret u Sloveniji. Kada mu je policija »ušla u trag« preselio se u Rijeku i djelovao u NOP do kraja kolovoza 1943. godine. Tada se vratio u Sloveniju, gdje je 1944. godine poginuo u redovima NOV.

²² Silvio je i u Rijeci imao redovnu vezu sa slovenskim organizacijama KPS, preko kojih je i Marino došao u Rijeku. Podrobnosti nisu dovoljno poznate. (Više o tome usp. *R. Butorović*, n. dj. str. 265.)

Italije« — sekcija Trst. Zanimljiv je i naslov izvještaja: »Izvještaj o situaciji na Rijeci, koja je stvorena nakon dolaska potpisanog, delegata Direkcije u Trstu, da upravlja mjesnim pokretom«. ²³

Već u naslovu je vrlo deciderano istakao da je »poslan« u Rijeku s time da »upravlja« (rukovodi) vjerojatno sveukupnim antifašističkim pokretom koji su pokretali komunisti, bez obzira jesu li članovi KPH ili KPI. Iz izvještaja je vidljivo da je u Rijeci već »od prilike 10 dana«, što znači da je došao neposredno poslije pada Mussolinija. Opisavši veze kojima je stupio u dodir s »osobama« s kojima je raspravljao o zadaćama zbog kojih je došao u Rijeku (prije svega — osnivanje »upravnog komiteta« i organiziranje rada čelija i rada u tvornicama) istakao je da se »sav posao morao razvijati prema direktivama izdanim od Tajništva K.P. Italije, bilo to na polju legalnom i polulegalnom kao i ilegalnom: političke organizacije i stvaranje grupa GAP«. ²⁴ Dalje nastavlja: »Intervencija Komunističke Partije Italije za upravljanje pokretom u Rijeci bila je zatražena od samih mjesnih drugova i drugarica Orana ²⁵ i drug Silvio bili su tumači ove potrebe tražeći kontakte.« ²⁶

Zatim Solieri opisuje tok »prvog sastanka komiteta« mada je teško pouzdano zaključiti o kakvom je komitetu riječ. Navodi da su se na tom sastanku utvrdile osnove djelovanja koje je trebalo razviti u pravcu: »odmah mir, van s Nijemcima iz Italije, puštanje iz zatvora političkih zatvorenika, izbacivanje iz tvornice osoba koje su se kompromitirale fašizmom, sindikati u ruke radnika, političke organizacije i grupe GAP morale su raditi prema direktivama izdanim s vremena na vrijeme od Tajništva K.P. Italije«. ²⁷

U nastavku opisuje »neaktivnost komiteta« i razloge koji su to uvjetovali. Ističe, uz ostalo, da je neaktivnost bila možda uvjetovana i utjecajem nekoga »šovinističkog elementa« da bi se »bojkotiralo djelo K.P. Italije, umjesto da se koordiniraju zajednički naponi za pobjedu zajedničke stvari«. Zbog toga Solieri izričito zahtijeva intervenciju KPH kod Tajništva KPI radi rješavanja toga problema. ²⁸

²³ AIHRPH, KP-271/643.

²⁴ GAP je kratica za »Gruppi d'azione dei Patrioti« (»Patriotske akcione grupe«). Otuda se u literaturi (pogotovo talijanskoj) njezini pripadnici nazivaju »gapisti«.

²⁵ »Orana« je Marija Kirn, član KPS, koja se oko sredine 1942. godine nastanila i zaposlila u Rijeci te sudjelovala u NOP i u povzivanju tršćanskih, slovenskih i riječkih komunista.

²⁶ Silvio i Orana su bili poznati riječkom rukovodstvu KPH još od 1942. godine. Međutim, prema Orani je to rukovodstvo ispoljilo i znatno nepovjerenje, jer mu nije bila poznata njezina ranija partijska pripadnost i djelatnosti. Zbog toga su se pojedini aktivisti KPH teško odlučivali na konkretnije oblike suradnje s njom sve dok nije utvrđeno da u njenu »slučaju« nema ništa sumnjivo. Međutim, želja ili zahtjev Silvija i Orane da netko iz Trsta dođe u Rijeku (kako navodi »Marino« u citiranom izvještaju) ne potječe od rukovodilaca NOP u Rijeci. (Šire je o vezama Orane i Silvija s riječkim komunistima pisao i Ljubo Drndić u djelu: Oružje i sloboda Istre 1941—1943, Zagreb—Pula 1978, str. 216 i dalje.)

²⁷ Usp. nap. 20.

²⁸ Nepovjerenje rukovodstva NOP u Rijeci prema Solieriju proizlazilo je i iz nepovjerenja prema Silviju i Orani (usp. nap. 23), jer su oni posredovali u njegovu dolasku na Rijeku. Smatralo ga se (»Marina«) čak i mogućim provokatorom. Dakako, Solieri to nije znao, ali je »osjećao« da ga se »izbjegava« pa je, vjerojatno, otuda i proizašla njegova ocjena o mogućem šovinizmu i bojkotu.

Spomenuto je Solierijevo pismo uputila Ranka Okružnom komitetu KPH za Hrvatsko primorje uz neka svoja objašnjenja. Navela je, uz ostalo, da je pitanje koje pokreće »Marino« vrlo ozbiljno, i da bi, po njezinu mišljenju, trebalo u Rijeci osnovati Mjesni komitet u koji bi ušli jedan predstavnik KPI, jedan KPH i jedan KPS. Nije potpuno jasno zašto predlaže i predstavnika KPS, jer je u Rijeci žitelja Slovenaca bilo vrlo malo, a tek poneki član KPS. Ranka, međutim, dodaje da se »oni« (podrazumijeva članove KPH) neće dati smesti »tom zbrkom sa Marinom, već da će i dalje osnivati partijske ćelije, pa makar i ćeliju od ex Jugoslavena, dok da jedan od njih može ući u mjesni komitet koji će se formirati«. ²⁹

OK KPH za Hrvatsko primorje izvještava CK KPH 13. kolovoza da je prije 15 dana stigao iz Trsta delegat KPI »drug Marino«, sa zadatkom »da radi na uspostavljanju organizacije i pokretanju štrajkova«. Dalje izvještava da su »naši drugovi« uspostavili s njime kontakt i da se sada »pred nas postavlja formiranje Mjesnog komiteta Rijeku, u koji bi ušli predstavnici naše partije i KPI«. Ističe se također da »drug Marino, delegat KPI, smatra da bi Rijeku trebalo povezati sa Trstom« jer da bi se time olakšalo dobivanje raznog materijala, a »i sam mentalitet Rječana je bliže Trstu nego nama«. ³⁰

Dakle, OK KPH nije htio samostalno odlučiti o pitanju koje je zadiralo u odnose KP Jugoslavije i KP Italije, pa je i savim razumljivo što je zatražio upute od CK KPH. Zbog toga u tom pismu traži od CK KPH da budu obaviješteni o tome »kakva bi od prilike trebala biti suradnja između nas i KPI u gledištu na Rijeku, i da li bi naša štampa trebala da se orijentira prema štampi sa kojom KPI izlazi pred mase u Trstu«. ³¹

Međutim, odgovor na to i druga s tim povezana pitanja nije stizao. Tek će Jurica Knez, član OK KPH za Hrvatsko primorje, izvijestiti OK o razgovoru koji je oko 21. kolovoza vodio o tom pitanju s Andrijom Hebrangom u CK KPH. Naveo je da je »drug Andre« ³² rekao kako bi MK Rijeku trebalo osnovati od »Fiumana Hrvata i Talijana, već prema tamošnjim prilikama« i da »nas« (tj. OK, M.P.) »rukovodi to da radimo prema onim parolama koje odgovaraju onom narodu«. ³³

U izvještaju što ga je 30. kolovoza pisao OK-u za Hrvatsko primorje, »Makso« ponovo navodi da pitanje odnosa KPH i KPI u Rijeci još nije riješeno. Ističe da o tim odnosima raspravljaju (čini se — pretežno, M.P.) samo »Marino i Ranka«, pri čemu da »Marino« ističe kako prihvaća suradnju, ali da se ne može rukovoditi radom iz dva centra, pa da i ona traži da se riješi pitanje — tko će biti odgovoran za rad u Rijeci (Nela), ³⁴ što je značilo: ili KPH ili KPI? Uz to Makso ističe da KPI

²⁹ AIHRPH, KP-290/460.

³⁰ Isto, KP-270/580.

³¹ Isto.

³² Očito je u pitanju Andrija Hebrang.

³³ AIHRPH, KP-270/646. Jurica Knez, tada organizacioni sekretar OK KPH za Hrvatsko primorje, bio je na prolazu za Velebit, gdje je bilo sjedište KK KPH za kotar Senj i otok Pag, gdje se nalazio KK KPH za Rab—Pag.

³⁴ Do polovice kolovoza u partijskoj se prepisci Rijeku naziva »Riko«, a od tada »Nela«. AIHRPH, KP-270/584.

zastupa mišljenje (vjerojatno je to zaključio po riječima Solierija i tiska KPI koji je stizao iz Trsta) da su u Rijeci radnici velikim dijelom Talijani, a uz to da je »puno Fiumana potalijančenih koji su zaboravili svoj jezik« (hrvatski jezik, M.P.), pa da zajedno sa inteligencijom sačinjavaju većinu. »Jasno se vidi«, nastavlja Makso, da se »osjećaju više Talijani nego Hrvati«. Iz nastavka Maksovog izvještaja može se zaključiti da je Solieri predlagao osnivanje neke vrste »nacionalne fronte« sastavljene od pripadnika raznih stranaka, pa ističe da se to »ovdje« (u Rijeci, M.P.) »ne može ostvariti« jer da u Rijeci nema »tih stranaka« kao što ih ima u drugim (talijanskim, M.P.) gradovima. Ipak, pripominje da i u Rijeci ima »pojedinaca« (vjerojatno misli na sljedbenike politike nekih talijanskih građanskih stranaka, koja je ocjena bila pravilna, M.P.), ali ne i »oformljenih grupa«, pa kada ih bude, tek tada da će se moći formirati naznačena fronta. Predlaže uz to da bi trebalo osnovati »komitet Partije« (KP) od Talijana (KPI), Hrvata (KPH) i Slovenaca (KPS), za čije članove predlaže: »Marina« (KPI), »Ranku« (KPH) i »Gigi-a«.³⁵ Predstavnik KPS ne spominje.

Izuzetno je zanimljiv nastavak Maksovog izvještaja u kojem navodi: »KPI neće istupiti otvoreno s puškom u ruci samo za sada, jer situacija kod njih to ne dozvoljava već prije stvoriti organizaciju i organizirati manje, veće i generalne štrajkove dok se ne podigne borbeni duh, tj. dok se mase ne revolucioniraju, a u to vrijeme slati će u šumu samo kompromitirane. To u Italiji, ali za Nelu (Rijeku, M.P.), pošto je tu druga situacija, utjecaj partizana naših je velik i na fiumane i svaki dan veći, to oni stoje na tome da se tu stalno može vršiti mobilizacija i slati ljude k nama s tim da se formiraju odredi ili bataljoni prema ljudima od Talijana talijanski, od eventualno fiumana anacionalni, prema uzoru na mađarski bataljon i njemačku četvu u Slavoniji.«³⁶

Ni iz toga ni iz drugih raspoloživih dokumenata se ne vidi kakvi su bili konkretni stavovi CK i OK KPH o pitanjima što ih je Solieri pokretao. (S obzirom na raspoloživu arhivsku građu, na to ćemo se pitanje osvrnuti u nastavku, primjenom metode posrednog zaključivanja.) Nesumnjivo je složenost riječkih političkih, pa s tim u vezi i partijsko-političkih odnosno partijsko-organizacijskih pitanja, bila sve izrazitija i njezino temeljito razjašnjenje moguće je tek u kontekstu sveukupnih, znatno širih i po mnogo čemu proturječnih zbivanja, što prelazi namjenu ovog rada. Valja zbog toga i razumjeti nedovoljnu snalažljivost aktivista KPH u Rijeci, koja se ispoljavala i do tih trenutaka (sredina kolovoza), a bit će prisutna i nakon toga. Jer, Rijeka — kao najveći grad u Hrvatskom primorju i s najbrojnijom radničkom klasom — nije u to doba imala organiziranog rukovodstva (komitet) KPH, a događaji koji su slijedili (očekivana kapitulacija Italije i mnogi s tim vezani problemi) nametali su hitno rješavanje i toga izuzetno važnog pitanja.

Dakle, još uvijek u razdoblju očekivanih konkretnih uputa za rješavanje nagomilanih pitanja, potenciranih i dolaskom Solierija, odnosno uputa koje je iznio u ime KPI, grupa riječkih članova KPH s kojom je, u ime

³⁵ »Gigi« je Andrija Perić, član KPH.

³⁶ AIHRPH, KP-270/616.

OK KPH za Hrvatsko primorje i kao njegov član, pretežno saobraćao »Makso«, prihvatila je Marinov prijedlog za osnivanje »Mjesnog komiteta« u Rijeci. Osnivački je sastanak održan 1. rujna a prisustvovali su: Marino, Ranka, Giorgio,³⁷ Zio³⁸ i Gigi. Sastanak je imao opsežan dnevni red (ukupno 10 točaka), od kojih se neke nisu ni razmatrale, s obrazloženjem da je vrijeme ograničeno, da će se »kasnije« razmotriti ili sl. Šire su raspravljana pitanja:

3. »Organizaciono stanje« u vezi s kojim su razmatrana zaduženja prisutnih.

5. »Mobilizacija«, za koju je zaključeno da je treba intenzivirati (morat će se »razviti do maksimuma«) i novomobilizirane upućivati na određita koja će predvidjeti KPH.³⁹

Na tom su sastanku ispoljene dvije bitne značajke:

prvo, »Mjesni komitet« nije označen ni kao organ KPH ni KPI. Bio je to, očito, stanovit kompromis, vjerojatno zamišljen kao privremeno rješenje, dakle — dok se »pitanje partijske nadležnosti Rijeke« ne riješi na višem partijskom nivou. (O tome je pisao 18. rujna i »Marino«, na što ćemo se kasnije osvrnuti.); *drugo*, u raspoloživim dokumentima, vezanim uz boravak Solierija u Rijeci, dakle, kao predstavnika KPI, tom se prilikom prvi put decidirano navodi i mobilizacija Riječana za borbene jedinice NOV i PO Hrvatske. Nemamo pouzdanih osnova za ocjenu tog zaključka, pa je teško tvrditi je li to Solieri prihvatio prema eventualnoj (nama nepoznatoj) uputi nekog rukovodstva KPI, ili je to prihvatio kao jedino pravilan put uključivanja Riječana u oružanu antifašističku borbu. Pitanje ostaje otvoreno, pogotovo zbog toga što se u raspoloživoj arhivskoj građi nigdje ne navodi da su tada članovi KP Italije u Rijeci primali upute takva sadržaja od svojeg rukovodstva. Ipak, to je bio prelomni trenutak, i ubrzo će se njihovo stajalište o tom pitanju korjenito promijeniti.

Događaji koji su slijedili nisu novoosnovanom Mjesnom komitetu ostavili mnogo vremena da u uvjetima Badoglieve vladavine razvija svoju djelatnost. Priželjkivanja, naročito u redovima građanskih političara, ali ne samo njih, moguće legalizacije djelovanja raznih političkih stranaka pa tako i komunističke, nisu se ostvarila. Ratna se svakodnevica kretala drugačijim putovima, pa je očito da ni novim talijanskim vladajućim krugovima — u vrijeme dok su tajno pregovarali sa Saveznicima — nije bilo u interesu da u Italiji jačaju one političke snage koje bi dovodile u pitanje njihov vladajući položaj i utjecaj, a pogotovo ne one snage — a to su bile radničke stranke na čelu s KPI — što bi talijanskoj političkoj stvarnosti davale obilježja mogućih revolucionarnih društvenih preobražaja. U tome se, vjerojatno, nisu razilazili ni sa željama savezničkih vladajućih krugova.

³⁷ »Giorgio« je Giovanni Pino Kučera.

³⁸ »Zio« je Luciano Kruljac.

³⁹ AIHRPH, KP-271/659. Na »zapisnik« se osvrnuo i R. Butorović, n. dj. str. 270, ali je pogrešno naveo da je bio u pitanju sastanak MK KPH Rijeke, jer u izvornom dokumentu nije navedeno da je u pitanju MK KP Hrvatske. Cijeli su zapisnik, sa širim komentarom, objavili Olga Đuketić-Majić i Petar Strčić, u zborniku *Historija* 2/1979, str. 283 i dalje.

I dok se, kako smo istakli, u Rijeci stvarao i stvorio kakav-takav »modus vivendi« između predstavnika KPH i KPI, građanske su političke grupacije (demokršćani, sljedbenici »Stranke akcije«, liberali, socijalisti⁴⁰) uspješnije ostvarivale zajedničku platformu djelovanja, preuzimajući na sebe rukovodnu ulogu u »talijanskom pokretu otpora« u Rijeci, u kojem su demokršćani imali prevladavajući utjecaj. Dakle, neposredno prije skla-panja primirja između Italije i Saveznika (objavljeno je 8. rujna) u Rijeci već djeluju dvije odvojene organizacije pokreta otpora: talijanska, koju predvode demokršćani, i organizacija našega NOB koju zajednički predvode komunisti, članovi dviju partija. Dodajmo i to da talijanski pokret otpora prisvaja sebi »legitimitet«, baziran, tobože, na državno-pravnim (Rijeka — talijansko državno područje) i nacionalnim osnovama (žitelji Rijeke — u pretežno većini Talijani). Pa, kada se na riječkoj političkoj pozornici ubrzo pojave i automaši-zanelijani, kao »treća«, ali, bez sumnje — najutjecajnija građanska politička grupacija — političke će prilike u Rijeci, odnosno u riječkoj antifašističkoj fronti, postati još složenije.

Za naredno osmodnevno razdoblje (od 1. do 9. rujna) nismo pronašli izvorne dokumente o pitanjima koja ovdje razmatramo. Čini se da je spomenuti komitet (ni hrvatske ni talijanske KP) — u očekivanju konačnog rješenja »riječkog pitanja« — djelovao u granicama dogovorenih zadaća. U takvu ga je stanju zatekla i objava »primirja« između Italije i Saveznika, što ju je rimska radio-stanica emitirala predvečer 8. rujna. Čim je »primirje« stupilo na snagu, i na Rijeci su se počeli odvijati razni i složeni vojni, politički i drugi događaji, u kojima su sudjelovale vojne komande, civilne i policijske vlasti, građanske političke grupe

⁴⁰ Riječki »Pokret otpora«, što su ga, mimo komunisti, pokrenuli potkraj proljeća 1943. godine sljedbenici talijanske Demokršćanske stranke, još nije povijesno istražen ni obrađen. Vođe toga »pokreta« prisvajali su sebi pravo legitimnog predstavljanja Riječana u međunarodnoj antifašističkoj koaliciji. »Pokret« je imao u Rijeci i svoju organizaciju (najprije CPC a kasnije CLN) i stanovit utjecaj, ostvarivan pretežno propagandnom djelatnošću. U talijanskoj je povijesnoj publicistici pisao opširnije o tom »pokretu« i predsjednik CPC—CLN Antonio Luksich, zvan Jamini. (Usp. »Fiume« — Rivista di studi Fiumani — Rim, u članku: »Fiume nella Resistenza e nella lotta per la difesa dell'Unita d'Italia 1943—1947«. Članak je izlazio u nastavcima, u brojevima »Fiume« 1955, 1956, 1957. i 1971. godine; isti autor: »La lotta per la liberazione a Fiume«, članak objavljen u »Il Movimento di Liberazione in Italia«, br. 31, 1954. i br. 49, 1957. godine.) Lukšić je u tim zapisima, čija je znanstvena vrijednost vrlo ograničena, znatno preuveličao značenje »pokreta otpora« kojem je u Rijeci bio na čelu, pa se, štoviše, poslužio i pripisivanjem »svojem CLN« i nekih djelatnosti i uspjeha što je u Rijeci postigao naš NOP. (Npr. Lukšić navodi da su riječke partizanske bataljone osnivali pripadnici CPC, što je notorna neistina.) Zanimljivo je da Lukšić spominje i neke riječke članove KP Italije koji da su bili članovi i aktivisti riječkog CPC odnosno CLN. Međutim, ti su »članovi« KPI u Rijeci potpuno nepoznati. Uz ostale veće nedostatke, Lukšić nigdje ne navodi izvore na kojima osniva svoj rad, a po sadržaju rada lako je zaključiti da nije u pitanju samo njegovo osobno sjećanje. Ipak, uza sve slabosti, u njegovu radu ima i točnih navoda i bilo bi vrlo korisno kada bi se u našoj povijesnoj publicistici objavio širi i, dakako, kritički osvrt na taj rad. To smatramo to potrebnijim što se još neki talijanski publicisti pozivaju na Lukšićev rad odnosno zapise, kada opisuju »pokret otpora« u Rijeci. Očito je da se nastoji dokazati kako je na Rijeci uspješno djelovao i »talijanski pokret otpora« uz »jugoslavenski«, iako je taj »pokret« (talijanski) bio — za politički život Rijeke — tek povremeno nešto značajniji. Štoviše, sveukupna njegova djelatnost sadržavala je i naglašeno antihrvatsko odnosno antijugoslavensko usmjerenje. Ali, to je posebna tema.

(CPC) i, dakako, riječki komunisti. Ta pitanja izlaze iz okvira naše teme, pa ćemo naznačiti samo najznačajnija zbivanja, koja su, sasvim razumljivo, bitno utjecala i na djelatnost riječkih komunista.

Vojna i civilna vlast u Rijeci težila je da djeluje u duhu politike Badogliove vlade, iako iz Rima nisu stizale dovoljno jasne i temeljite upute. U očekivanju iskrcavanja savezničkih trupa negdje u predjelu sjevernog Jadrana (područje Venecije ili Istre), poduzimane su mjere i za obranu grada od eventualnog ulaska jedinica NOV. (Jedinice naše NOV su se već 9. rujna nalazile na rapalskoj granici.) Također i od mogućeg upada njemačkih trupa, očekivanih sa zapadne strane, bilo iz pravca Pule ili Slovenske Bistrice.

Talijanski je generalštab poslao još 8. rujna u Rijeku generala Gastonea Gambaru⁴¹ sa zadaćom da rukovodi obrambenim mjerama na širem riječkom području od mogućeg upada bilo kojih stranih trupa (dakle — i NOV), osim, dakako, angloameričkih, očekivanih s juga.⁴²

Jedinice NOV, zajedno s narodom Sušaka, Grobinštine i Kastavštine, oslobodile su već 10. rujna sva ta područja i tu je istodobno uspostavljena narodna vlast, a razoružane talijanske trupe upućivane su preko Rječine, u tadašnju Rijeku. Zapadno od Rijeke (predio Matulje, Volosko, Opatija, Lovran) inicijativom pripadnika NOB uspostavljeno je tzv. »dovlašće«, dakle — neki oblik zajedničke vojno-civilne vlasti od predstavnika NOV i sljedbenika politike maršala Badoglia. Zapadnije, u Istri, narod je potpuno preuzeo vlast, oborivši dotadašnju talijansku. U tom su se trenutku njemačke trupe nalazile prilično daleko od Rijeke (u Puli, Trstu i predjelu Postojne), ali su već bile dobile naredenje da krenu i u Rijeku odnosno Sušak.⁴³

U takvoj situaciji, kada je, dakle, široko područje riječke okolice bilo slobodno, a samo najuži riječki gradski teritorij još uvijek pod vlašću — uvjetno rečeno — sljedbenika vlade maršala Badoglia, kojima je pružala pomoć i organizacija talijanskog pokreta otpora u gradu, predvođena demokršćanima, bilo je sasvim umjesno pitanje: kada i kako da uđu u Rijeku jedinice NOV i omoguće uspostavljanje istinske narodne vlasti, koja bi poduzela sve što je potrebno za nastavak rata na strani Saveznika, dakako — u sastavu NOB?

⁴¹ General Gambaro je od 15. prosinca 1942. godine bio komandant XI talijanskog armijskog korpusa sa sjedištem u Ljubljani. Za to je vrijeme ispoljio izuzetnu poduzimljivost u nastojanju da se NOB u Sloveniji potpuno uništi, a dobro su poznate njegove vrlo rigorozne naredbe za onemogućavanje djelatnosti »komunista«. Nakon potpisivanja primirja sa Saveznicima pozvan je 5. rujna u Rim da bi dobio upute za djelovanje na području graničnoga jugoslavensko-talijanskog okupiranog dijela Hrvatske i Slovenije, zatim Istre, Slovenskog primorja i Rijeke. Imao je objediniti djelovanje talijanskih V korpusa (sjedište u Crikvenici) i spomenutog XI. Ubrzo nakon dolaska u Rijeku stupio je u vezu s Nijemcima, a nešto kasnije je postao i načelnik štaba novoosnovane Mussolinijeve fašističke soldateske.

⁴² Usp. R. Butorović, n. dj. str. 301 i dalje; *Galiano Fogar*, »Soto l' occupazione nazista nelle provincie orientali«, Udine 1961; *Mario Pacor*, *Confine orientale*, Milano 1964; *Tone Ferenc*, *Kapitulacija Italije in Narodnoosvobodilna Borba v Sloveniji jeseni 1943*, Maribor, 1967, str. 126 i dalje. Ni to pitanje još nije temeljitije obrađeno.

⁴³ Usp. zapis Friedricha Rainera u Arhivu Republičkog sekretarijata za unutrašnje poslove SR Hrvatske; R. Butorović, Planovi i mjere zaraćenih strana na prostoru Sjevernog Jadrana nakon kapitulacije Italije, *Historija*, 4/1981, str. 155 i dalje.

Napomenimo pri tome da je i, naročito u Sušaku, bilo pokušaja nekih četničkih odnosno jugonacionalističkih grupica da razmotre mogućnost preuzimanja vlasti, očekujući dolazak savezničkih trupa.⁴⁴ I ustaška je vlada, uz pomoć Nijemaca, stvarala planove o uključivanju Rijeke u svoju NDH.⁴⁵ Ali, na tom su području to ostale samo želje, jer je narod jedinstveno djelovao u sastavu NOB na ostvarivanju njegovih zadaća i ciljeva.

U Rijeci je, kako smo istakli, stanje bilo drugačije, ali — kada je u pitanju djelovanje riječkih komunista i više rukovodilaca KPH i NOV i PO što su se odmah poslije 9. rujna našli na Sušaku i razmatrali stavove i zadaće u odnosu na neoslobođenu Rijeku — valja istaći da raspoloživa građa ne omogućava pouzdan odgovor na mnoga s tim povezana pitanja. Osnovno je pitanje: je li bilo moguće osloboditi Rijeku, i, ako se to smatralo izvedivim, zašto se tome nije i pristupilo.

Ponovimo da se na sva ta pitanja ne možemo ovdje osvrnuti ili ih analizirati, jer to nije tema našeg razmatranja. Naznačit ćemo samo najbitnije značajke djelovanja ovdašnjih komunista u toj situaciji, imajući u vidu i pitanje što smo ga već u naslovu istakli. U nedostatku drugih izvora, pretežno ćemo se koristiti zapisom Ermana Solierija,⁴⁶ koji, iako sažet, ponekad i nejasan, pruža pouzdanu osnovu barem za neka važnija zaključivanja.

Solieri je, prema svojem zapisu, stigao iz Opatije u Rijeku 9. rujna i odmah se povezao s nekim članovima ranije spomenutog komiteta. Dogovorili su se da u vezi s objavom primirja izdaju letak i da u 20 sati organiziraju demonstracije — manifestacije u povodu najnovijih događaja. Letak je tiskan, vjerojatno je i raspačan, a manifestacije su održane uz izvikivanje parola: »van Nijemci«,⁴⁷ »Hoćemo oslobođenje političkih

⁴⁴ Četnički su rukovodioci raspravljali o takvoj mogućnosti, ali s računicom na savezničko iskrcavanje u predjelima sjevernog Jadrana. Kada su uvidjeli da se narod masovno opredijelio za uspostavljanje narodne vlasti (a to im je bilo poznato i prije), povukli su se preko otoka Krka na otok Lošinj, u nadi da će tamo dočekati Saveznike. Tu su ih uništile jedinice naše XIII divizije, a samo manji dio uspio je pobjeći brodičima u Italiju. (Usp. R. Butorović, n. dj., str. 295 i dalje; Svetozar Tintor, Trinaesta primorsko-goranska divizija, Zagreb 1968; pisali su o tome i drugi autori, pretežno u raznim feljtonima.)

Zanimljiv je i pokušaj Viktora Ružića, neko vrijeme bana Savske banovine, poznatog sušačkog advokata i građanskog političara. Naime, on je pokušao nagovoriti neke sušačke pripadnike HSS da kao »legitimni« predstavnici naroda (sušačka gradska uprava bila je od svibnja 1940. godine »u rukama« Mačekove HSS, i to sve do travnja 1941) pripreme preuzimanje vlasti u očekivanju Saveznika (AIHRPH, fond OS — 3/188).

Grupa pripadnika sušačke kontrarevolucionarne organizacije JUREPO, koja je inače imala čvrste kontakte s četničkim »vođama« u tom kraju, vrlo je brzo zaključila da nema nikakvih izgleda za uspješno djelovanje za preuzimanje vlasti u Sušaku, pa su se najistaknutiji ili razbježali (čak su neki stigli i u Italiju) ili dobro skrili (ARSUPSRH).

⁴⁵ O tim je ustaškim nastojanjima mnogo pisano. Navodimo samo neke radove: R. Butorović, n. dj. str. 237 i dalje; Anton Giron, Položaj Rijeke i okolice u vrijeme kapitulacije Italije i nakon nje, objavljeno u Problemi sjevernog Jadrana, 4/1982.

⁴⁶ Usp. nap. 6.

⁴⁷ Ta je parola vrlo indikativna. Odražava raspoloženje demonstiranata koji je jedno-dušno prihvaćaju što je značilo: van Nijemci iz Italije. Demonstranti su, očito, održavanje talijanske fašističke diktature povezivali s boravkom njemačkih trupa u Italiji. (Tih su dana Nijemci imali 15 divizija u Italiji, a druge su »polako« nailazile sa sjevera, iz pravca Austrije.)

zatvorenika« i sl. Povorka manifestanata kretala se ispred zatvorskih, policijskih i sudskih ustanova (sve su se nalazile u istoj ulici, tj. »Via Roma«, danas Ulica fašističkih žrvata), ali je policija imala strogo naređenje da se demonstranti silom rastjeraju, pri čemu je došlo do upotrebe oružja, pa je bilo mrtvih i ranjenih. Riječka vojno-civilna vlast (sada formalno već na strani Saveznika) nije se libila izdati naređenje za pucanje u demonstrante, naročito u trenucima kada su — prolazeći pored zatvorskih zgrada — zahtijevali oslobođenje zatvorenika, koji su bili antifašisti. (Sutradan su, ipak, pušteni.)

Ni 9. pa ni 10. rujna Solieri nije u svom zapisu ništa spomenuo o eventualnom razmatranju uspostavljanja narodne vlasti u Rijeci. Nije zabilježio ni bilo kakvo razmatranje potrebe izravnog kontakta s partizanskim komandama u susjednom Sušaku ili Kastvu o eventualnoj zajedničkoj akciji za oslobođenje Rijeke. I tako je, očekujući upute za djelovanje, odlučio da 11. rujna pređe u slobodni Sušak, gdje se već nalazila i Ranka (također član riječkog komiteta KP). Tu se odmah povezao s »partizanskom komandom« (vjerojatno s Komandom mjesta Sušak)⁴⁸ i odmah je uključen u akciju za mobilizaciju »kompromitiranih drugova« iz Rijeke u partizanske jedinice. U toku te djelatnosti je, kako navodi Solieri, osnovan u Sušaku i »riječki komitet za mobilizaciju« kojim da su rukovodili Ranka i on.⁴⁹ Sutradan (12. rujna) »komitet« je smješten u sušačku općinsku zgradu.⁵⁰

Daljnja se njegova djelatnost odvijala, kako je sam zapisao, u razgovorima s oficirima talijanske vojske, kojih je vrlo mnogo prolazilo kroz Sušak u pravcu zapada, nastojeći da ih nagovori za stupanje u partizanske vojne formacije.⁵¹ Od mnoštva vojnika i oficira odazvalo se njegovu pozivu (istupao je u ime talijanskog pokreta otpora) samo oko 50.

»Riječki komitet« je 13. rujna održao sastanak, ali Solieri nije o njemu ništa zabilježio pa je njegov sadržaj nepoznat jer o tome nismo našli ni druge izvore. Čini se da je glavna tema rasprave bila — mobilizacija Riječana u partizanske formacije.

Za 14. rujna Solieri je zapisao da je bombardiran Sušak, što da je poremetilo djelovanje komiteta. Ni 15. rujna nije zabilježio ništa važnije. Tek 16. rujna, kada su Nijemci već bili u Sušaku,⁵² a »riječki štab za

⁴⁸ Komanda mjesta Sušak osnovana je 10. rujna. Komandant je bio Bernard Brnabić Poldo.

⁴⁹ Usp. nap. 6. Ranka je, po Solierijevu zapisu, još 9. rujna prešla iz Rijeke u Sušak, da bi uspostavila vezu s odgovornim drugovima i primila upute za daljnje djelovanje. Čini se, međutim, da toga, pa ni idućeg dana, nije bilo potpuno jasno gledište u odnosu na daljnje djelovanje u Rijeci, što je uvjetovalo da se Ranka nije ni vraćala, očekujući da će upute, ipak, dobiti.

⁵⁰ Sušačka općinska zgrada, poznatija kao »vijećnica«, nalazila se na Sokolskom trgu, danas Trg braće Mažuranić.

⁵¹ U svom je zapisu Solieri opširnije opisao svoje razgovore s talijanskim vojnicima i oficirima, kojima je objašnjavao stanje u kojem se našla Italija i oni kao Talijani. Posebno su zanimljive pojedinosti o tome kako su mu mnogi talijanski vojnici potvrdili »velikodušnost partizana iznad svakog očekivanja«, unatoč činjenici da su mnoge talijanske jedinice činile nečuvena zvjerstva diljem okupirane Jugoslavije (usp. nap. 6).

⁵² Njemačke su trupe upale u Sušak 15. rujna ujutro i osvojile ga oko 12 sati, nemilosrdno razaraajući pri tom sve predjele na kojima su im malobrojne jedinice NOV pružale žestok otpor.

mobilizaciju« na čelu s »Marinom i Rankom« u Čavlima,⁵³ osnovan je »mješoviti bataljon« u kojem je bilo mnogo Riječana. Toga je dana Solieri obaviješten da treba otputovati u Otočac, sjedište CK KPH, radi usaglašavanja gledišta o Rijeci. Na putu ga je pratila Ranka, koja je, uz to što je relativno dobro poznavala riječke prilike gdje je djelovala kao aktivist NOB odnosno KPH, bila Solieriju i prevodilac s talijanskog na hrvatski jezik i obratno.

Na njihov obravak u Otočcu osvrnut ćemo se kasnije. Prethodno je — radi boljeg poznavanja zbivanja u Rijeci i oko nje — korisno naznačiti još neke važnije događaje.

Naime, u našoj historiografiji još nije istraženo i obrazloženo pitanje: je li Rijeka mogla biti tada oslobođena? To pitanje ne ulazi u okvir teme koju smo u naslovu istakli, jer se nije ni pokretalo u vezi s pitanjem koje razmatramo. Štoviše, u tim su danima riječki komunisti, bez obzira na to jesu li prihvaćali političku platformu KPJ ili KP Italije, jedinstveno djelovali. Prema tome, sasvim su drugi faktori uvjetovali stavove rukovodstva NOB-a o tome kako se postaviti i što, eventualno, učiniti za oslobođenje Rijeke. Zato nam se čini korisnim upozoriti i na to pitanje, upravo zbog tadašnjih zajedničkih, dogovorenih ili sporazumnih akcija riječkih komunista, bez obzira na partijsku pripadnost, jer im je — to je nedvojbeno — bila zajednička želja da se i Rijeka oslobodi.

Ponovimo da su se jedinice NOV nalazile već 9. rujna nadomak Rijeke a 10. svuda u okolici. Na cijelom je tom području već bila uspostavljena narodna vlast. Iz raspoložive građe vidljivo je da su sve komande NOV i PO, svi komiteti KPH, SKOJ-a, svi NOO-i, ukratko — sve organizacije NOP na čelu ili zajedno s narodom bile usmjerene na četiri osnovna zadatka: razoružavanje talijanskih vojnika, oružnika NDH i četnika (ustaških i domobranskih formacija nije bilo u predjelu bliže Rijeci); otpremanje bogatog ratnog plijena u planinske predjele Gorskog kotara; jačanje postojećih i osnivanje novih jedinica NOV; uspostavljanje i pokretanje djelatnosti vojnopozadinskih komandi (komandi mjesta) i organa civilne vlasti, tj. NOO-a. Ni u jednom se raspoloživom dokumentu ne navode teritorijalne granice tih djelatnosti, pa se, npr., rapalska granica ne spominje ni jednom jedinom riječi. Dakle, ni Rijeka nije bila, barem ne bilo kakvom usmenom ili pismenom sačuvanom uputom, isključena iz prethodno naznačenih djelatnosti, mada je bilo poznato da je od 1924. godine bila na talijanskom državnom području. Uostalom, u Rijeci su i do tada, doduše s različitim uspjesima, djelovale organizacije NOP, čiji su konačni ciljevi bili poznati i jasni.

Već 10. rujna su, u Sušaku stigle operativne jedinice NOV i PO (4. bataljon I brigade XIII divizije i dijelovi 2. bataljona PG NOPO). Došle su do Rječine i tu su stale. Toga i nekoliko narednih dana (do upada Nijemaca u grad) u Sušaku su bili, duže ili kraće vrijeme, i visoki partijsko-politički rukovodioci (Sreten Žujović, član CK KPJ i VŠ NOV i PO; Andrija Hebrang, sekretar CK KPH; Vladimir Bakarić, član CK KPH i polit. komesar GŠ NOV i POH; Srećko Manola, pomoćnik načelnika GŠ NOV i POH; Mauricije Magašić, pomoćnik intendanta GŠ NOV i

⁵³ Čavle, naselje na glavnoj cesti za Gorski kotar, udaljeno od Sušaka oko 5 km.

POH; Veljko Kovačević, komandant XIII divizije NOV; Josip Skočilić Jakovljević, zamjenik komesara XIII divizije NOV; Gojko Trbović Čošan, komandant brigade u osnivanju; Božo Glažar i Romano Glažar, članovi OK KPH za Hrvatsko primorje i mnogi drugi mjesni odnosno kotarski sušački i kastavski rukovodioci). Bio je, štoviše, osnovan i »Operativni štab za Sušak«⁵⁴ koji je imao objedinjavati vojnooperativnu i vojnopozadinsku djelatnost, dakako u najužoj suradnji s partijsko-političkim i drugim rukovodstvima NOB.

Smatramo da je danas sasvim umjesno postaviti pitanje: je li se — s obzirom na sve što je prethodno izloženo — tada temeljito razmotrilo i pitanje našeg ulaska u Rijeku? Ako jest — što je uvjetovalo da se to ne izvede? S obzirom na nedostatnost, prije svega primarne arhivske građe, na to čemo se pitanje osvrnuti samo onoliko koliko nam to raspoloživa građa omogućava, s upozorenjem da pitanje smatramo i dalje otvorenim. Prije osvrta na to pitanje, podsjetimo još jednom na sve bitne faktore koji su, po našoj ocjeni, u tom razdoblju (od 9. do 14. rujna) trebali ili mogli biti uvažavani pri razmatranju mogućnosti oslobođenja Rijeke. Dakle: *prvo*, u Rijeci je tadašnja vlast težila da djeluje u duhu politike vlade maršala Badoglia; *drugo*, komande riječkih vojnih jedinica raspolagale su s nešto više od 1000 naoružanih vojnika (vojnooperativnom rukovodstvu NOV na Sušaku taj podatak nije tada bio poznat) i imale su biti podređene generalu Gambari, kojega je Rim poslao u Rijeku još 8. rujna, s tim da organizira obranu grada i šireg područja od napada ma kojih trupa, osim, dakako, savezničkih; *treće*, organizacija talijanskog pokreta otpora (kojom je rukovodio tzv. CPC) zauzela je stajalište potrebe obrane Rijeke u duhu uputa koje je Gambari primio u Rimu; *četvrto*, rukovodstvo »Mjesnog komiteta KP« usmjerilo je svoje djelovanje u pravcu mobilizacije Riječana za jedinice NOV, ali — u posebnim »talijanskim« odnosno »riječkim« jedinicama; *peto*, malobrojne jedinice NOV koje su djelovale nadomak Rijeke bile su angažirane na razoružavanju brojnih talijanskih trupa, čuvanju i otpremanju bogatog ratnog plijena u unutrašnjost Gorskog kotara i jačanju svojih sastava i osnivanju novih jedinica, pretežno sastavljenih od neiskusnih novomobiliziranih boraca; *šesto*, general Gambari, svjestan da raspoloživim snagama neće moći obraniti Rijeku ni od očekivanih njemačkih trupa (već 10. rujna krenule su u pravcu Rijeke) ni od jedinica NOV, odlučio je da je, ipak, bolje prihvatiti Nijemce kao okupatore, nego olakšati našim jedinicama ulazak u grad, pa se, vjerojatno i zbog toga, odlučio na »pregovaranje« s predstavnicima NOV, kako bi »dobio na vremenu«, u čemu su ga podržali i organi gradske odnosno provincijske vlasti, pa, na žalost, i neki pripadnici CPC.⁵⁵

⁵⁴ Taj se »štab« ne spominje u raspoloživim primarnim dokumentima. Njegovo postojanje navodi u svojem kazivanju Josip Skočilić Jakovljević, ističući da je on bio komesar toga štaba (zapis o kazivanju J. Skočilića Jakovljevića u arhivu autora). Veljko Kovačević, tadašnji komandant XIII primorsko-goranske divizije NOV, slaže se s navodom J. Skočilića i smatra vrlo vjerojatnim da je taj »štab« postojao (pismo V. Kovačevića u arhivu autora).

⁵⁵ U već spomenutom radu (usp. nap. 37) A. Lukšić, tadašnji predsjednik riječkog CPC, naveo je da oni (rukovodstvo CPC) nisu vjerovali ni Gambari ni »hrvatskim partizanima«, ali da su se, ipak, opredijelili za Gambaru, imajući pri tom u vidu i depešu koju da su dobili od neidentificiranog pošiljaoca s otoka Malte (tada je to bila engle-

U takvoj situaciji u Sušak su stigli — najvjerojatnije 13. rujna — i Sreten Žujović i Vladimir Bakarić. Razlozi njihova dolaska nisu dovoljno poznati ali raspoloživa memoarska građa (primarni dokumenti nisu pronađeni) upućuje na prihvatljiv zaključak da su zaista bili uključeni u stanovit oblik »pregovora« koje su vodili u sušačkoj vijećnici kao predstavnici NOV odnosno NOB s dvojicom predstavnika komande generala Gambare.⁵⁶ Oslanjajući se na kazivanje druga Zvonka Rihtmana, tadašnjeg člana Mjesnog NOO Sušak,⁵⁷ koji je Žujoviću i Bakariću služio kao prevodilac u »pregovorima«, a u širem kontekstu i na još neka kazivanja i zapise,⁵⁸ »pregovori« su vođeni o potrebi organiziranja zajedničke akcije za obranu i Rijeke i drugih područja od mogućeg i očekivanog napada neprijatelja (Nijemaca). S tim u vezi dogovoreno je da ta pitanja podrobnije razmotre »oficiri za vezu« (Gambarin kod nas, a naš u njegovu štabu), jer Gambarini predstavnici nisu bili ovlaštteni sklapati konkretnije sporazume s predstavnicima NOP ili NOV.

Iz raspoložive arhivske građe nije moguće pouzdano zaključiti jesu li i kako eventualno bili u »pregovore« uključeni i predstavnici rukovodstva NOP iz Rijeke. Moguće je, i vjerojatno, da su i Solieri i Ranka dali opširniji prikaz tadašnje situacije u Rijeci⁵⁹ (to je, kako smo istakli, »Marino« naveo u svojem zapisu za dan 12. rujna) ali je također moguće da nisu bili temeljitije upoznati sa svrhom kojoj izvještaj treba ili može poslužiti.

Zapisi i kazivanja nekih naših vojnih rukovodilaca⁶⁰ — na stanovit način — mogu se povezati s »pregovorima« koje smo spomenuli, dakako, u kontekstu znatno šireg analiziranja toga pitanja. Svakako je izuzetno zanimljivo »Sjećanje« Jove Lončarića, tadašnjeg komandanta 4. bataljona I brigade XIII divizije, koji je zapisao da je sa »svojim« bataljonom htio »ući« u Rijeku iz pravca Matulja, ali da mu je netko — u posljednji čas — prenio poruku Sušačkog komiteta KPH da u Rijeku ne ulazi jer da je u pitanju »strani državni teritorij«.⁶¹

ska pomorska baza), koja ih je poticala da »na Kvarneru treba ustrajati«. Ta je depeša, kako navodi Lukšić, upućivala i na mogućnost iskrcavanja savezničkih trupa negdje u bližim predjelima Rijeke, pa je, dakle, trebalo do tada »ustrajati«. To je, dakako, shvaćeno i tako da u Rijeku »ne treba puštati hrvatske partizane«. (Autor ovog rada to je pitanje šire i temeljitije istražio i obradio, ali rad još nije objavljen.) Inače se prethodno naznačeni »pregovori« spominju i u ustaškoj dokumentaciji (usp. Izvještaj Nike Dubokovića, dokonzula NDH u Rijeci, od 20. listopada 1943, AIHRPH, fond NG, k. 237/25016); spominje ih i A. Lukšić, ali tako da su »partizani« tražili suradnju sa CPC, zbog čega da su u Rijeku poslali »pukovnika Babića« radi pregovora (usp. A. Lukšić, rad objavljen u reviji »Fiume«, br. VII—XII — 1955. Vidi i nap. 37).

⁵⁶ General Gambaro je nakon dolaska u Rijeku osnovao »Komandu grupacije Gambaro« (»Il Comando Ragrupamento Gambaro«).

⁵⁷ Zapis o kazivanju Zvonka Rihtmana u arhivu autora.

⁵⁸ Kazivanje Dušana Diminića u arhivu autora; kazivanje-zapis Romana Glažara i Ruže Bukvić-Glažar u arhivu autora; »Sjećanje« Jove Lončarića, u Muzeju Narodne revolucije Rijeke, ZMG — M7 — 1a/3; dio toga »Sjećanja« koji se odnosi na pitanje koje razmatramo, objavio je i R. Butorović u djelu Sušak i Rijeku u NOB, str. 304; *Vinko Antić*, Položaj Rijeke od kapitulacije Italije do drugog zasjedanja AVNOJ-a, Jadranski zbornik, 7/1969, str. 5—38.

⁵⁹ Zapis o kazivanju R. Bukvić usp. nap. 55; Zapis E. Solierija, usp. nap. 6.

⁶⁰ Veljka Kovačevića, Jove Lončarića i Dušana Diminića, usp. nap. 55.

⁶¹ »Sjećanje« J. Lončarića, usp. nap. 55.

Zanimljivo je i sjećanje Veljka Kovačevića, koji je zapisao da mu je Gojko Trbović (tada komandant brigade NOV u osnivanju), na pitanje — zašto nisu ušli u Rijeku — odgovorio da im to Andrija Hebrang nije dozvolio, jer da je u pitanju »strani državni teritorij«.⁶²

I Dušan Diminić je tih dana djelovao u Sušaku, pa je tom prilikom razgovarao i s Vladimirom Bakarićem, uz ostalo i o Rijeci. Sjeća se da mu je Bakarić šire obrazložio naše gledanje u odnosu na Rijeku kao grad u kojem je stanje »za nas« prilično nepoznato, posebno zbog toga što je to strani državni teritorij. Bakarić je, nastavlja Diminić, pitanje našeg »ulaska« u Rijeku obrazlagao u strogo privatnom razgovoru, gledajući na njega s raznih gledišta (raspoložive naše vojne snage i njihova operativna moć, snaga neprijateljske obrane, veliki grad s mnogo nepoznanica itd.).⁶³

U poznatom »Dnevniku« (drugi dio) je i Vladimir Dediđer spomenuo događaje oko Rijeke u danima nakon 9. rujna 1943. god. Naime, Dediđer za datum »9. oktobar« (1943. god.) navodi da se tog dana sreo u Begovu Razdolju (Gorski kotar) s Veljkom Kovačevićem, komandantom XIII divizije, i da su razgovarali o njemačkoj ofenzivi koja je u ovim predjelima (Istra, Hrvatsko primorje, Gorski kotar) bila u toku. U razgovoru su sudjelovali i Edvard Kardelj i Sreten Žujović, koji su se, nakon kapitulacije Italije, također nalazili u ovim predjelima. (Za Žujovića smo već naveli da je bio u Sušaku zajedno s Vladimirom Bakarićem.) Dediđer je, vjerojatno kao sažetak zajedničkog razgovora, zapisao kako se u Rijeci nalazio fašistički general Gambaro (odnosi se na razdoblje od 9. do 14. rujna), koji da je »[...] tobože vodio pregovore s nama o predaji, a u stvari samo je očekivao kad će doći Nemci«.^{63a}

Sve navedeno upućuje na pretpostavku da su naši rukovodioci svestranije razmatrali sveukupno stanje u Rijeci i oko nje, težeći da se prije konačne odluke o »ulasku« u grad temeljito analiziraju svi relevantni faktori, kako bi se postigli što optimalniji uvjeti za uspješan ishod tako zamašne vojno-operativne akcije. U tom nastojanju nije se smjela odbiti ni inicijativa Gambare za »pregovore«, iako se nije mogla unaprijed ocijeniti njegova krajnja namjera. Da su u takvoj situaciji mogle biti i Lončariću i Trboviću prenijete prethodno citirane poruke, također je moguće, ali ih, prema našem mišljenju, ne bi trebalo ocjenjivati kao prave razloge za neulaženje u Rijeku, već kao obrazloženje »dano naprečac«, u trenutku kada su razmatrane i druge mogućnosti za postizavanje istog cilja. Uostalom, otvoreno je i pitanje — tko je te poruke i dao i prenio i kako ih je shvatio.⁶⁴

To zanimljivo pitanje zahtijeva daljnje istraživanje i autor ovog rada ne pretendira na nepogrešivost u opisu. Štoviše, svaki nov rezultat istraživanja, pa ma koliko se, eventualno, ne bi podudarao s prethodnim opisom, prihvatit će kao dobronamjeran kritički osvrt.

⁶² Usp. nap. 55.

⁶³ Usp. zapis o kazivanju D. Diminića, nap. 55.

^{63a} Usp. *Vladimir Dediđer: Dnevnik* — drugi dio, izdanje latinicom 1946. god., str. 518.

⁶⁴ Jovo Lončarić ne navodi u svojem »Sjećanju« ni tko mu je prenio citiranu poruku ni od koga ju je dotična osoba preuzela. U svakom slučaju bio je važniji pošiljalac nego donosilac poruke.

Nedvojbeno je da »državna granica« nije mogla biti razlog za neulaženje naših jedinica u Rijeku, jer je sva dotadašnja, tadašnja i kasnija djelatnost KPH tretirala područje zapadno od rapalske granice (dakle — i grada Rijeke) kao nacionalni teritorij Hrvatske odnosno Slovenije, i s tog stanovišta uspješno pokretala i vodila oslobodilačku borbu i na njemu. Rapalska granica nije ni 1941. godine ni narednih godina smatrana preprekom preko koje — zbog toga što je u državnompravnom značenju bila »državna granica« — ne bi trebalo organizirano pokretati oslobodilačku odnosno antifašističku borbu. Nije bilo nikakva razloga da se to glедиšte mijenja ni u rujnu 1943. godine. Uostalom, ustanak naroda Istre najbolja je potvrda pravilnosti te konstatacije, pa ukoliko je u »pregovorima« ta granica i spominjana, moglo je to, po našem mišljenju, značiti samo da tu činjenicu ne možemo negirati i da je (granica) uvjetovala i na Rijeci stanje koje je bilo rezultat 20-godišnje fašističke vladavine, pa je to bio faktor koji je i u »pregovorima« trebalo uvažiti. No, bez obzira na sve naznačene, a vjerojatno i druge okolnosti, po našoj su ocjeni bili najvažniji razlozi — što se nisu poduzele odlučnije akcije za ulazak u Rijeku — vojne, odnosno vojnooperativne prirode. Dakle, procjenjivala se snaga neprijatelja znatno većom nego što je uistinu bila (ali, pravo smo brojno stanje znatno kasnije utvrdili), a oslobađanje velikog grada (tadašnja Rijeka imala je više od 50.000 stanovnika) — branjenog trupama među kojima je bilo fašističkih, elitnih Mussolinijevih jedinica — bilo je, čini se, zadaća koju se smatralo teško izvedivom za naše pretežno nove i neiskusne vojne sastave.⁶⁵

Daljnji tok »pregovora« odnosno njihovih posljedica nije poznat. Naime, 14. rujna je teško bombardiran Sušak. Istog su dana (oko 5 sati popodne) ušle u Rijeku prve njemačke trupe iz pravca zapada, a 15. ujutro su napale Sušak i nakon teških borbi i većih razaranja okupirale ga.⁶⁶ Gene-

⁶⁵ Podsjetimo, radi boljeg razumijevanja toga pitanja, na još neke okolnosti, koje su — za istraživanje tadašnjeg stanja oko Rijeke — imale određeno značenje ili važnost: Vrhovni Štab NOV i POJ je 9. rujna uputio depešu za GŠ NOV i PO Hrvatske i Slovenije, s upozorenjem da treba stupiti u vezu s »Talijanima« radi predavanja oružja. Naveo je i ovo: »U Sloveniji i Hrvatskoj je sada glavna mobilizacija i naoružanje. Neke jače borbe s Nijemcima izbjegavati dok ne dođe do jače demoralizacije među njima« (usp. Zbornik dokumenata NOR, tom II, k. 10, d. br. 123); GŠ NOV i PO Hrvatske poslao je 10. rujna upute »Štabu kninskog sektora«, u kojima je naglasio da treba »svuda« stupati »u vezu« s talijanskim trupama, zahtijevajući od njih da se uključe u borbu protiv Nijemaca, a eventualne zajedničke operacije »uskладiti pomoću međusobnih predstavnika kod štabova«, dakle — naših (štabova) i talijanskih (usp. isto, tom V, k. 19, d. br. 31). Da je u to vrijeme na mnogim mjestima upravo tako i postupano, razvidno je iz mnogih dokumenata i literature. Spomenimo samo neke: oslobođenje Splitske pregovorima s komandom talijanske divizije Bergamo (usp. isto, d. br. 81); pokušaj oslobođenja Zadra pregovorima s Talijanima (usp. isto, d. br. 111); pokušaj oslobođenja Šibenika, također pregovorima (AIHRPH, fond KP-42/V-3583); oslobođenje Senja, borbom i pregovorima s komandom divizije Murge (usp. *Veljko Kovačević*, Kapitulacija talijanske vojske u Senju, Senjski zbornik, 1, str. 153 i dalje). I u neposrednoj blizini Rijeke, u području Opatije, predstavnici jedinica NOV i talijanskih vojnih odnosno civilnih vlasti sklopili su, nakon pregovora, sporazum 12. rujna o tzv. zajedničkom upravljanju područjem Opatije, te o tome izdali »Proglas građanstvu Liburnije«. (O tome je autor ovog zapisa pronašao u posljednje vrijeme izvorne, primarne dokumente, pa će to pitanje posebno i temeljito obraditi i, po mogućnosti, objaviti.)

⁶⁶ Bile su to jedinice 194. puka iz sastava 71. njemačke divizije. Pukom je zapovijedao pukovnik Gaspar Völker.

ral Gambarara se, sa svojim trupama, stavio na raspolaganje Nijemcima, pa je, zbog toga, nestala i posljednja mogućnost daljnjih »pregovora«. Sada su i Rijeka i Sušak bili okupirani, i u njima je ponovo trebalo organizirati NOB. Ipak, »pitanje Rijeke«, onako kako ga je još u kolovozu pokrenuo E. Solieri (Marino), trebalo je raspraviti u sjedištu CK KP Hrvatske. Prema tome, to trenutno stanje (razdoblje oko 10. rujna) u Rijeci i oko nje valja posmatrati izvan bitnih i kasnije nastalih razilaženja između KPJ i KPI o strateškim pitanjima vođenja oslobodilačke borbe u Istri, dakako — i u Rijeci.

U svojem je sjećanju »Marino« naveo da je 18. rujna imao prvi dodir s nekim članovima CK KPH,⁶⁷ ali tek informativno. Usput je sastavio opširniji izvještaj za CK KP Italije, čiji je primjerak sačuvan i kojim smo se već u ovom radu koristili. (Na njega ćemo se još osvrnuti.)

Solieri i Ranka čekali su u Otočcu na razgovor s odgovornim drugovima iz CK KPH sve do 25. rujna, kada im je saopćeno da se vrate u Crikvenicu, pa su tog dana i napustili Otočac.

Sutradan (26. rujna) Solieri je »konačno« razgovarao u Crikvenici s predstavnikom CK KPH, »drugom D«.⁶⁸ U svojoj je zapis naveo i ovo: »Odluke su slijedeće: prelazim u nadležnost KPH iako zadržavam funkciju delegata KPI za Rijeku. Direktive ću dobivati od KPH u Rijeci. Rijeka će biti integralni dio jugoslavenske države. Talijanska etnička grupa zadržat će punu autonomiju. Kao član riječkog komiteta, zadržat ću iste dužnosti kao i ranije. Radit ću sa privremenim odborom nacionalne fronte. Ako bude moguće zadržat ću vezu s KPI i nastaviti primati direktive u pogledu talijanske etničke grupe, direktive što će biti podvrgnute odobrenju KPH.«⁶⁹

Tim je, kako navodi Solieri, bilo riješeno pitanje njegova partijskog statusa i partijske nadležnosti za Rijeku, i toga se u daljnjem djelovanju na riječkom području disciplinirano pridržavao.

Prije zaključnih pripomena, naznačimo i to da je na području Kastavštine bio tih dana osnovan i bataljon »Garibaldi«, sastavljen pretežno od pripadnika talijanske vojske koji su se dobrovoljno opredijelili da se u njegovu sastavu bore protiv njemačkih okupatora. Komandant bataljona je bio kapetan (čin iz talijanske vojske) Landoni Pietro.⁷⁰ Komanda bataljona je 26. rujna izdala letak na talijanskom jeziku, namijenjen vojnicima, podoficirima i oficirima Talijanima (»Soldati, sottufficiali e ufficiali Italiani«) u kojem ih poziva da se u »bolnim trenucima za našu domovinu« (Italiju, M.P.) uključe u borbu protiv Nijemaca. Kao neku vrstu političke osnove za njihovo uključivanje u antifašističku borbu, ističe se u letku da ne postoji nikakav politički program, već jedino program: spriječiti uništenje Italije od fašista i Nijemaca, uspostaviti slobodnu domovinu i »ništa više«. »Nikakva politička partija neće biti od

⁶⁷ Prema kazivanju R. Bukvić Ranke (usp. nap. 55), u Otočcu su razgovarali sa A. Hebrangom i Milovanom Đilasom, ali ne o bitnim pitanjima zbog kojih su i došli u Otočac. Ni narednih dana, prije napuštanja Otočca, nisu u CK KPH raspravili bitna »pitanja Rijeke«.

⁶⁸ Nismo uspjeli utvrditi tko je bio drug »D«.

⁶⁹ Usp. nap. 6.

⁷⁰ Usp. nap. 37, zapis E. Solierija.

nas podržava. Sve će biti kasnije utvrđeno narodnim plebiscitom.« Poziv završava pripomenom da će borbu voditi pod talijanskom trobojnicom.⁷¹ Spomenuli smo da je Solieri u Otočcu napisao 18. rujna izvještaj za CK KPI i CK KPH.⁷² U njemu je rezimirao najbitnije značajke svoje djelatnosti do dolaska u Rijeku, od kojih smo neke već naznačili. Uključujući i te već navedene, bitni su dijelovi izvještaja sadržavali ova pitanja:

1. Nakon dolaska u Rijeku (potkraj srpnja) konstatirao je da članovi riječkog komiteta nisu dovoljno politički »spremni«; osnovna im je briga bila — pomoć partizanima — pa su politički rad zanemarili; nedostajala je disciplina u radu komiteta; u tvornice se prodiralo s raznih strana; njegov (»Marinov«) rad sprečavao je jedan član »šovinst« koji je »prije-kim okom gledao na utjecaj KPI u Rijeci«.

2. Zahtijevao je usku suradnju KPH i KPI, kako bi se organizaciji »dao revolucionaran karakter«.

3. U očekivanju razgovora s predstavnicima KPH, osnovao je mjesni komitet, kao »kompromisnu nagodbu«. Taj je komitet imao privremeno djelovati pod imenom »Komunističke partije, ne specificirajući da li u ime KPH ili KPI«. Njegova je nadležnost bila — područje cijelog grada.

4. Osnovao je odbore: u tvornici torpeda⁷³ sa 87 organiziranih i mnogo simpatizera; u brodogradilištu⁷⁴ sa 80 organiziranih i s jakim utjecajem; u ROMSI⁷⁵ s nepoznatim brojem članova i jakim utjecajem; u sitnoj industriji sa oko 70 organiziranih; poseban odbor za okupljanje radnika koji nisu zaposleni u tvornicama.

5. Rad se imao razvijati prema okružnicama KPI od travnja i srpnja (bitne dijelove »srpanjske« okružnice smo prethodno naveli), u kojima su precizirani zadaci.

6. Predstavljao je KPI i zastupao stanovništvo: Rijeka je, većim dijelom, nastanjena talijanskom etničkom grupom i jakom hrvatskom manjinom; grad potpada pod Italiju. Stoga bi KP Italije imala veću mogućnost djelovanja nego KPH zbog toga što: a) rad za KPI je mogao biti (po vlastima, M.P.) tretiran kao rad u ilegalnoj organizaciji »koja je bila na putu da postane legalna«, b) bez obzira na simpatije žiteljstva za partizanski pokret, velik je dio bio spreman organizirati se u KPI »slijedeći svoju tradiciju«. Organizirano djelovanje u sastavu KPH moglo je biti (od vlasti, M.P.) tretirano kao »buntovničko« (rad s buntovnicima), a ne kao »komunistički rad«. Zbog toga je bilo logično, zaključuje »Marino«, da bi KPI trebalo da vodi organizaciju antifašističke borbe u Rijeci.

7. Po mišljenju KPH, organizacija NOB u Rijeci treba biti vezana za OK KPH i Rijeka će, po mišljenju njezinih aktivista u KPH, biti pripojena Jugoslaviji.

⁷¹ AIHRPH, fond NOV — 33/4715.

⁷² Usp. nap. 9.

⁷³ Danas je to »Tvornica motora Torpedo«.

⁷⁴ Danas: »Brodogradilište 3. maj«.

⁷⁵ Danas: »INA — rafinerija nafte Rijeka«.

8. Mjesni komitet je u trenutku proglašenja primirja (8. i 9. rujna) organizirao demonstracije s parolama: »Van s Nijemcima«, »Živio mir«, »Oslobodimo političke zarvorenike«. Vlasti su rastjerale demonstrante pa su demonstracije imale, uglavnom, »diskretan uspjeh«.

9. Poslije 9. rujna prekinuta je partijska veza s Trstom, pa je on (»Marino«) prešao u Sušak, kako bi odatle mogao rukovoditi radom u Rijeci zajedno s Rankom. Tu su osnovali »odbor za mobilizaciju Riječana« i prešli pod nadležnost KPH. Težili su osnovati »riječki bataljon« u čemu su i uspjeli.

Taj sažeti prikaz bitnih ocjena i izvještaja koji je Solieri poslao partijskim rukovodstvima KP Hrvatske i Italije izražava i svu složenost razilaženja naše i talijanske KP u odnosu na tadašnju Rijeku, a, očito, ne samo Rijeku već i druge dijelove hrvatskog i slovenskog nacionalnog teritorija zapadno od rapalske granice.

Naznačimo najbitnija gledišta koja je Solieri iznio kao stavove KPI a koja su bila oprečna gledištima KPH-KPJ.

Prvo: Rijeka je, po Solieriju, grad na talijanskom državnom teritoriju i tu bi KP Italije imala biti nadležna da organizira djelovanje komunista u duhu svojih političkih načela i svoje političke platforme;

drugo: Mussolinijev pad otvorio je mogućnost odlučnije orijentacije na defašizaciju Italije i uspostavljanje stanovitih oblika građanskodemokratskoga društvenog uređenja, s izgledima i na moguću legalizaciju djelovanja KPI, dakako — i u Rijeci;

treće: s obzirom na prethodne dvije konstatacije, slijedi i zaključak da bi i riječke organizacije komunista imale biti u sastavu KPI i podređene njenu rukovodstvu. Članovi KPH, kao »predstavnici hrvatske manjine«, djelovali bi zajedno sa članovima KPI, ali također pod rukovodstvom KPI. Dakako, oružana borba jedinica NOV i PO bi i dalje bila podržavana.

Nema ni potrebe upuštati se u objašnjavanje neprihvatljivosti većine navedenih gledišta. Podsjetimo, na kraju, tek na činjenicu da su pitanja koja je pokretao Solieri (u ime KPI) prilično sporo rješavana u rukovodstvima KPH. Pri tom treba imati u vidu i to da je najprije trebalo utvrditi — tko je »Marino« i koga zaista predstavlja — za što je trebalo više vremena. Potom su, zbog kapitulacije talijanske vojske, bila sva rukovodstva KPH zauzeta rješavanjem mnogostrukih zadaća. Ali, valja naznačiti i to — bilo je nesnalaženja pogotovo u redovima nekih riječkih komunista (članova KPH), koji su ispoljili i stanovitu sklonost prihvatanju nekih Solierijevih prijedloga.

Pripomenimo, također, da su pitanja koja smo ovdje naznačili bila samo dio složenosti riječkih političkih prilika toga i kasnijeg doba. Podsjetimo se da je Solieri došao u Rijeku u ime partije (KPI) koja je istodobno član saveza više talijanskih partija što su bile i pokretači i nosioci anti-fašističke i antiokupatorske (antinjemačke) borbe na tlu Italije. Kako smo naveli, Solieri je došao u Rijeku s tim da se poveže s riječkim komunistima radi daljnjeg vođenja borbe, ali — u duhu politike KPI. Upravo istodobno pokreću i u Rijeci sličnu akciju i demokršćani, čija partija također sudjeluje u stvaranju talijanske oslobodilačke antiokupa-

torske koalicije. Uspijevaju u svoje redove okupiti neke riječke sljedbenike talijanskih, naročito građanskih partija, ali, navodno, i neke pripadnike KPI, a sve to mimo organizacija našega NOP i mimo navedene akcije Solierija, gradeći osnovu svoje političke djelatnosti na »talijanstvu« Rijeke.

Na području se Istre, pak, intenzivnije pojavljuje, doduše nešto kasnije, i aktivnost »Stranke akcije« (»Partito d' Azione«) šireći i pisanu propagandu, čak i s geografskim kartama, o nekakvoj »autonomnoj Julijskoj krajini«, ali — bez Rijeke. Podsjetimo da je i ta stranka bila pripadnik organizacije talijanskog pokreta otpora. Dodajmo i to da u raspoloživoj građi ne nalazimo primarne dokumente o tome da je E. Solieri (Marino) djelovao, ili bio zadužen da djeluje i u Istri, što bi trebalo istražiti. Naime, bilo bi prilično neshvatljivo da se istodobno ne pojavljuje takva djelatnost i u Istri, koja je, prema stajalištima KPI, također bila u njezinoj nadležnosti.⁷⁶

Svu naznačenu složenost riječkih političkih prilika, kojoj će ubrzo još više pridonijeti i aktivizacija autonomaša-zanelijana, a nešto kasnije i tzv. liburnista,⁷⁷ nije tada bilo moguće svestrano i temeljito sagledavati i ocjenjivati, jer rukovodstvu NOP nisu ni bile poznate mnoge pojedinosti tih djelatnosti. (Npr.: za aktivnost riječkog CPC odnosno CLN tada se vrlo malo znalo.) Sve to je razlog da u tada nastalim dokumentima NOP ne nalazimo svestranije, analitičke ili slične prikaze riječke političke stvarnosti, što i povjesničarima znatno otežava posao.

Istaknimo, na kraju, i to da je pravilnost političke platforme oslobodilačke odnosno revolucionarne borbe, što je bila jasno izražena u stavovima KPJ-KPH, postupno prihvaćana i prihvaćena i u redovima riječkih komunista, koji su (neki sve do proljeća 1944. godine) imali određene rezerve prema tim stavovima. To, drugim riječima, znači da je razvitak zbivanja o kojima raspravljamo potvrđivao pravilnost i prihvatljivost zadaća i ciljeva NOP-a za šire slojeve riječkih antifašista, a naročito komunista, jer su i oni (razumijevamo antifašiste-komuniste koji su se kolebali u opredjeljivanju za politiku KPJ ili KPI) sve brže shvaćali da se bez oružane oslobodilačke borbe ne mogu ostvariti željeni ciljevi.⁷⁸

⁷⁶ U izvještaju od 19. ožujka 1944. godine, CK KPH navodi i ovo: »Mi smo se već ranije dugo natezali s jednim njihovim delegatom, koji je zastupao gledište da Istra pripada Italiji« (AIHRPH, KP-33/2193). Iako »delegat KPI« nije poimence naveden, očito je da se podrazumijeva E. Solieri — Marino. Međutim, po ovome citatu se može zaključiti da je Solieri — vjerojatno u razgovorima koje je vodio u CK KPH — zastupao i za Istru, kao i za Rijeku, isto gledište, dakle: talijanski državni teritorij i otuda »pravo« i »dužnost« KPI da i tu djeluje.

⁷⁷ Širi prikaz djelovanja »liburnista« autor je ovog napisa pripremio za Pazinski memorijal, i bit će objavljen ove godine.

⁷⁸ Više o tome usp. R. Butorović, n. dj., str. 266 i 269. Autor se, u kontekstu opisa razvitka NOP u Rijeci, osvrće i na to pitanje, pa potpuno pravilno naglašava kako je u redovima riječkih komunista uspješno prevladalo shvaćanje o strategiji i taktici oslobodilačke odnosno revolucionarne borbe što je proklamirala KPJ-KPH. Ipak, nije to išlo jednostavno i bez poteškoća, ali je činjenica da gledišta, što ih je zastupao Solieri u prvim danima nakon dolaska u Rijeku, nisu ni tada ni kasnije predstavljala za KPH nesavladivu prepreku za širenje i jačanje NOB, mada su i u Rijeci ostavila određene tragove, koji su se, na razne načine, pojavljivali i znatno kasnije, dakako — i pod utjecajem drugih faktora i u drugačijim uvjetima.

Potkraj jeseni 1943. godine, kada je temeljitije razmotreno sveukupno stanje u Rijeci, reorganizirano je i riječko rukovodstvo KPH odnosno NOP. Razlog tome valja, po našoj ocjeni, tražiti i u slabostima ispoljenim u dotadanjem radu, koje — sasvim očito — nisu bile samo subjektivne prirode.